

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2014.4.150

ABSZTRAKT

A tanulmány célja a klasszikus és a késő modernitás problémahorizontjának egymáshoz való közelítése. Miközben a modernizáció során különböző társadalmi integrációs logikák válnak dominánssá, ez korántsem jelenti a háttérbe szorulók eltűnését. Sokkal inkább úgy tekinthetünk a modernizációra, mint a különböző integrációs logikák interakciójában formálódó folyamatra. A klasszikus és a késő modernitás olyan teoretikusai mint Bourdieu és Habermas, illetve Giddens vagy Lash ilyen integrációs logikák azonosítására tesznek kísérletet. A tanulmányban az ezek közti kapcsolatok feltárására és egy olyan átfogó szemléleti keret kidolgozására tesznek kísérletet, ami egyidejűleg képes megragadni a társadalmi integráció különböző formáiból fakadó emancipatórikus és patológikus következményeket.

Kulcsszavak: modernizáció, társadalmi integráció, Bourdieu, Giddens, Habermas, Lash

ABSTRACT

The paper aims at approaching the horizon of classical and late modernity. Even if the process of modernization results in the restructuring of the relation of the various forms of social integration, that does not imply the complete elimination of any forms. Rather, modernization should be interpreted as a process formed in the interaction of the various forms of integration. Theorists of classical and late modernity, such as Bourdieu and Habermas or Giddens and Lash attempt to identify and analyze specific forms of social integration. In the paper an attempt is made to reveal the relationship of these different forms of social integration and to elaborate a comprehensive approach capable of grasping the various emancipatory and pathological potentials in a unified model.

Keywords: modernization, socialintegration, Bourdieu, Giddens, Habermas, Lash

¹ ELTE-TÁTK, Elmélettörténet tanszék, egyetemi adjunktus

² A tanulmány elkészültét az OTKA (K 105076) támogatta.

A modernitás lényegi eleme, hogy saját alapjait folyamatosan kérdéssé teszi és ezért szüntelenül változik. Különböző korszakokban a modernitás eltérő kihívásai dominálnak, továbbá a rájuk adható egyéni és intézményi válaszok keretei is átalakulnak. Az újabb és újabb patológus tendenciák és emancipatórikus lehetőségek megjelenéséből ugyanakkor többnyire korántsem következik a régiek eltűnése. A társadalmi változások sosem abszolút érvényűek abban az értelemben, hogy egy új integrációs logika megjelenése egyúttal fel is számolná a régiket. Az átalakulások sokkal inkább az integrációs logikák közti erőviszonyok átrendeződéseként írhatók le. Ebből következően a modernitás különböző pillanatainak lenyomataként értelmezhető szociológiák és kordiagnózisok sem kizárják, hanem sokkal inkább kiegészítik egymást.

A modernizáció során ilyenformán az egymást követő integrációs logikák, valamint a belőlük következő patológiák és emancipációs lehetőségek, egymásra rétegződnek. Ebből a perspektívából, a modernitás rétegeinek egymáshoz való viszonyára vonatkozó kérdés formájában, új problémahorizont tárul fel. Míg egyes integrációs logikák erősíthetik egymást, addig mások gyengíthetik, továbbá az egyikből következő patológiákat a másiból következők enyhíthetik, vagy épp súlyosbíthatják. E problémahorizont alapos feltárásához a modernitás különböző szakaszainak, a „klasszikus” és „késő” modernitásnak az integrációs sajátosságait egyaránt figyelembe kell venni.³ Az alábbi tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a klasszikus és a késő modernitás néhány emblemikus szerzőjének elméletén keresztül egy olyan szemléleti keretet dolgozzak ki, ami egyszerre képes e különböző rétegeket figyelembe venni.⁴

A klasszikus modernitást leíró elméletek közül Bourdieu és Habermas munkáira támaszkodom, melyek alighanem a korszak legnagyobb hatású kordiagnózisait tartalmazzák.⁵ A késő modernitásra fókuszáló elemzések közül Giddens és Lash munkáira támaszkodom, melyek átfogó képet rajzolnak a társadalmi integráció legújabb trendjeiről.⁶ E szerzők különböző értékvonatkoztatások talaján állva, a társadalom eltérő koncepcióit vázolják fel, melynek segítségével a klasszikus és a késő modernitás többféle diagnózisát dolgozzák ki. Elméleteik szintézisére ennek megfelelően alulról építkezve nyílik lehetőség. Elsőként az értékvonatkoztatás szintjén egy átfogó normatív horizontot kell kialakítani. Ezt követően a társadalmi integráció olyan szemléleti keretét kell felvázolni, ami nem csupán magába

³ E megkülönböztetés Giddens nevéhez fűződik, aki szerint a klasszikus modernitást a racionalitás, szakértői tudás formáját öltő tradíciója jellemzi, míg a késő modernitást e tradícióval szembeni kétely (Giddens 1990).

⁴ Jelen vállalkozás sok szempontból kiegészíti a Rényi Ágnessel és Takács Erzsébettel közösen kidolgozott szemléleti keretet, melyben a késő modernitás angol és francia elméleteit kapcsoljuk egymáshoz (Rényi–Sik–Takács 2014). Akkor azonban maga a késő modernitás állt a fókuszban, míg ezúttal a klasszikus és késő modernitás kapcsolata.

⁵ A továbbiakban ezen elméletek ismertetésétől eltekintek, ehhez lásd: Sik 2012.

⁶ A továbbiakban ezen elméletek ismertetésétől eltekintek, ehhez lásd: Sik 2013a, 2013b, 2013c, 2013d.

foglalja a különböző elméletek központi fogalmait, de egyúttal azok egymáshoz való viszonyát is tisztázza. Az így nyert elmélet segítségével nyílik lehetőség a modernitás patológikus és emancipatórikus tendenciáinak összegzésére. Az alábbi táblázat e lépéseket foglalja össze, a különböző elméletalkotói döntéseket összefoglaló „metaelméleti tér” felvázolásával.

1. táblázat. A késő modernitás kritikai elméletei

		Habermas (2001, 2011)	Bourdieu (1980, 1990, 2002)	Giddens (1984, 1990, 1991)	Lash (1999, 2002)
értékvonatkoztatás		uralommentes kommunikáció	strukturális egyenlőtlenségek	kognitív reflexivitás	esztétikai reflexivitás, hálózati egyenlőtlenségek
társadalom-elmélet	nem tudatosuló szint	életvilág (természetes beállítódásban)	habitus	tudatalatti motivációk, rutinok	információ
	tudatosuló szint	kommunikatív cselekvés	illúzió	kognitív reflexivitás	esztétikai reflexivitás
	objektív szint	rendszer	mező	reflexív intézmények	cselekvők és tárgyak hálózata
	társadalmi integráció ciklusa	kommunikatív cselekvés-életvilág-rendszer	habitus-illúzió-mező	strukturáció folyamata	információ-hálózatok
modernizáció-elmélet	modernizáció logikája	kommunikatív racionalizálódás, életvilág és rendszer szétkapcsolódása, evolutív rendszerdifferenciálódás	belső és külső mezőharcok	cselekvői és intézményi reflexióban formálódó strukturáció	reflexív felhalmozás, információs hálózatok expanziója
	modernitás sajátosságai	életvilág racionalizálódik, rendszerek expanziója	meződifferenciálódás	poszt-tradicionális rend, absztrakt intézményrendszer, reflexivitás, kockázattársadalom, tiszta kapcsolatok	esztétikai reflexivitás, technikai és információs hálózatok
	modernitás patológiái	életvilág rendszer általi gyarmatosítása	egyenlőtlenségek újratermelődése	egzisztenciális szorongás, identitásválság, intézményi kockázatok	hálózatokból való kizárás, narratív értelemképződés felszámolása
	gyakorlati következmények	a kommunikatív racionalitás szempontjai szerinti kritika	egyenlőtlenségek leleplezése	életpolitika, generatív politika, terápia, pozitív jóléti politika	esztétikai reflexivitás segítése, információkritika

ÉRTÉKVONATKOZTATÁS: REFLEXIVITÁS, KOMMUNIKATÍV RACIONALITÁS ÉS STRUKTURÁLIS KIEGYENSÚLYOZOTTSÁG

Az elméletalkotás első, egyúttal a továbbiakat messzemenőig meghatározó lépése az értékvonatkoztatás. Ez jelöli ki azt a horizontot, amin belül a társadalom leírásának a modernitás különböző rétegeinek megragadására egyidejűleg képes szemléleti kerete mozoghat. Éppen ezért, ha egy átfogó kritikai elmélet kidolgozására törekszünk, mindenekelőtt az értékvonatkoztatás szintjén kell kitágítani a mozgásterünket.

Giddens és Lash egyaránt a reflexivitást tartja a késő modernitás kulcsmozzanatának, igaz annak két különböző aspektusát. Míg Giddens egy a kockázatok mérlegelésére és az identitáskonstrukciót meghatározó döntésekre hivatott kognitív reflexivitásra fókuszál, addig Lash egy az értelemképződés radikális szabadságát megvalósító, és ebben az értelemben a kogníció kereteit is meghaladó esztétikai reflexivitást dolgoz ki. Annak ellenére, hogy Giddens magának az esztétikai reflexivitásnak a szociológiai relevanciáját elvitatja, úgy gondolom, hogy a két koncepció szorosan összekapcsolódik egymással. A reflexivitás e két fogalma ugyanis sokkal inkább radikalizmusában, mintsem lényegét tekintve különbözik egymástól. A reflexivitás mindkét esetben az adottnak vett értelmezési keretek meghaladásának képességeként írható le. A különbség elsősorban a racionalitás fogalmát kikezdő posztmodern filozófiáktól merevebben elzárkózó szociológiai, és az ezek felé nyitottabb kultúratudományi perspektíva eltérésére vezethető vissza. Míg Giddens esetében az értelmezési keretek átértékelése nem terjed ki magára a kategóriákban gondolkozó jelentéstulajdonításra, addig Lash esetében igen. Ilyenformán azt lehet mondani, hogy a reflexivitás két formája mögött egyazon értékválasztás áll, pusztán a határmegvonás tekintetében van köztük különbség.⁷

A – kognitív vagy esztétikai – reflexivitás értékválasztása, és a habermasi értelemben vett uralommentes kommunikáció, valamint a bourdieu-i strukturális egyenlőtlenségek csökkentésének ideálja közti – kevésbé nyilvánvaló – kapcsolat tisztázásához röviden ki kell térnünk e fogalmak történetére. A reflexivitás problematikájának a szociológiában elsőként Schütz szentelt kiemelt figyelmet társadalomfenomenológiai vizsgálódásaiban (1974). Úgy vélte, hogy a reflexió a természetes beállítódás komplementereként érthető meg: amikor azt tapasztaljuk, hogy a megszokott, és éppen ezért nem is tudatosított cselekvési receptünk csődöt mond, magunknak kell végiggondolnunk, hogy a célok vagy az eszközök milyen alternatív konfigurációját lehetne alkalmazni a kudarchoz vezető helyett.

⁷ Ez az értékvonatkoztatás szintjén azonosítható rokonság jól tetten érhető a két szerző közös kötetében is (Beck–Giddens–Lash 1994).

Habermas ezt a koncepciót gondolja tovább, igaz a tudatfilozófiai álláspont helyett nyelvfilozófiai alapon. A reflexivitást nem a tudat teljesítményének tekinti, hanem az interszubjektív viszonyban rejlő lehetőségeknek. Míg a szubjektum reflexivitása a saját jelentések átvilágításaként érthető meg, addig az interszubjektivitás a közös jelenségek átvilágításaként, vagyis a kommunikáció transzparen-ciájaként. Ahogy az a kései Wittgenstein nyelvfilozófiájából kiderül, a szubjektum reflexivitása és az interszubjektív nyelvi reflexivitas kölcsönösen feltételezi egymást: sem gondolkodás nem képzelhető el a nyelvhasználatától függetlenül, sem pedig fordítva. Ez az összefüggés teremt lehetőséget a giddensi-lashi és a habermasi értékvonatköztetés összekapcsolására. Eszerint sem a reflexív ágens nem képzelhető el a reflexív interszubjektív viszony nélkül, sem az uralommentes kommunikáció a reflektáló tudat nélkül.

Ilyenformán a tudat reflexivitasának kiemelt gyakorlóterepe a nyelvi kommunikáció. A gondolkodás formája ugyanis homológ az érvelő kommunikációval. Miközben másoknak megpróbálunk elmagyarázni – illetve nekünk próbálnak magyarázni – valamit, reflektálunk a világra vonatkozó jelentéseinkre. Továbbá eközben teszünk kísérletet a jelentéseink közti – oksági, esztétikai, etikai – viszonyok tisztázására, és átformálására. Ilyenformán a reflexió eredeti élménye a kommunikáció folyamatában rejlik. Amikor egyedül értelmezzük a világot, olyankor is a kommunikáció során begyakorolt jelentés-tulajdonítási formákra támaszkodunk. Ebben az értelemben a reflexív képesség kialakulása a szocializációs mechanizmusként szolgáló kommunikáció formájától függ. Amennyiben a kommunikáció uralommentes, és az érvelésen alapul, úgy a reflexió is a saját jelentések racionális átvilágításának formáját ölti. Amennyiben a kommunikációt uralmi vagy hatalmi viszonyok torzítják, úgy a reflexió is azokhoz igazodik.

Természetesen a reflexivitas és a kommunikáció közti viszony nem egyirányú. Bár szigorú értelemben ontogenetikusan a kommunikáció megelőzi a reflexiót, a kettő közti kapcsolatot mégis kölcsönös egymásra utaltságnak tekinthetjük. A gondolkodás reflexivitas nélkül ugyanis érvelésen alapuló, uralommentes kommunikáció sem képzelhető el. A közös jelentések érvelő vitában történő kialakítása előfeltételezi egyrészt a saját jelentések rendszerének ismeretét, másrészt a másik érveinek mérlegeléséhez szükséges képességet, vagyis az autonóm reflexiót. Ilyenformán Giddens, Lash és Habermas értékvonatköztetésairől belátható, hogy valójában kiegészítik egymást.

Lash alapján ehhez hozzátehető, hogy a tudat kognitív reflexivitas és a kommunikáció racionalitása egyaránt sajátos korlátokkal jellemezhető: mivel mindkettő az értelemképződés osztályozási logikán alapuló modelljére támaszkodik, magukhoz az osztályozás logikájából fakadó patológiákhoz egyik révén sem férhetünk hozzá. Ebben az értelemben Lash értékvonatköztetésének radikalizmusa a társadalmi minden formájától független autonómiára és nyitottságra hívja fel a figyelmet. Noha erre az autonómiára értelemszerűen nem alapozható társadalmi integráció modellje, a kommunikatív

racionalitás és a kognitív reflexivitás szempontjából mégis fontos szerepet tulajdoníthatunk neki. Mind a kognitív reflexivitás, mind a kommunikatív racionalitás szocializációs, tanulási folyamat során alakul ki. E fejlődés lényegi mozzanata, hogy időről-időre a fennálló reflexiós és interakciós sémákat meghaladja a cselekvő. E meghaladás, minthogy a legalapvetőbb kompetenciák formájára vonatkozik, csakis egyfajta szakításként képzelhető el.⁸ A fennállóval való szakítás e pillanatait aligha lehetséges a Lash-éhez hasonló radikális reflexivitás fogalom nélkül elképzelni. Ebben az értelemben az esztétikai reflexivitás egyaránt megalapozza a kognitívát és a kommunikatívát.

Fordított relációban ugyanakkor azt is legalább ilyen fontos hangsúlyozni, hogy a reflexivitás radikális autonómiát lehetővé tevő fogalma segítségével nincs lehetőség annak a fajta stabilitásnak a megragadására, ami a társadalmi integráció leírásához nélkülözhetetlen. Giddens és Habermas értékválasztása éppen a – definíció szerint társadalmi – osztályozás logikájával való kapcsolat révén, egy pillanatra sem véti szem elől ezt az aspektust. Az ő céljuk az autonómia olyan kereteinek kidolgozása, ami a társadalmi integráció adott formáit képes kritizálni, azonban létét mégsem veszélyezteti. Ez a probléma Lash számára vakfoltban marad. A három értékvonatkoztatástehát e tekintetben kiegészítiegy mást: az esztétikai reflexivitás az autonómia azon lehetőségére utal, ami magára a társadalmi integrációra sincs tekintettel, a kognitív reflexivitás és a kommunikatív racionalitás pedig azokra a lehetőségekre, ami tekintettel van.

A reflexivitás és kommunikatív racionalitás további előfeltételeire mutathatunk rá a strukturális egyenlőtlenségek perspektívájából. Bourdieu ugyanis az ellenkező irányból közelít ugyanahhoz a problémához, mint Habermas, Giddens és Lash. Azokat a tényezőket tárja fel, amelyek korlátozzák, vagy egyenesen ellehetetlenítik a reflexivitást. Schütz már idézett felfogásában a reflexivitás a jelentések megkérdőjelezetlen elfogadásával jellemezhető természetes beállítódás ellenpontja, míg Bourdieu éppen arra mutat rá, hogy „természetesnek” tűnő társadalmi jelenségvalójában soha nem az. A „természetesség” egy látszat, ami elsősorban a fennálló hatalmi viszonyok legitimálására szolgál, tehát a hatalom sikeres naturalizálási kísérletének eredménye. Ebből következően a természetes beállítódás sem más, mint a hatalmi pozíció érvényesítése a világmentelmezés legalapvetőbb szintjén, a világhoz való viszonyban. Amennyiben a hatalmi pozícióban lévőknél sikerül elérniük, hogy az alávetettek a fennálló viszonyokat jóváhagyó jelentésekre mint természetes, magától értetődő evidenciákra tekintsenek, úgy minden explicit erőszakkal jobban biztosítják helyzetüket. Minthogy a természetes beállítódást kiközlentő reflexivitás a legitimitást kérdésessé teszi, ezért a mindenkori hatalmi konstellációra leselkedő legfőbb veszélynek tekinthető. Ennek kivédésére szolgál a szimbolikus erő-

⁸ A morális fejlődés és az autonómia vonatkozásában ehhez lásd: Sik 2012.

szak, aminek eredményeként az objektíve a fennálló egyenlőtlenségeket legitimáló jelentések, szubjektíve természetes, magától értetődő jelentéseként kerülnek elsajátításra.

A természetes beállítódás, vagyis a reflexivitás hiánya tehát egy mesterségesen fenntartott állapot, a sikeres szimbolikus erőszak eredménye. Ez az összefüggés tárja fel a reflexivitás egy újabb előfeltételét, ami nem más, mint a szimbolikus erőszak hatásától való függetlenség. A szimbolikus erőszak nem egységes, homogén folyamatban nyilvánul meg, hanem a különféle szimbolikus tőkék mentén differenciált módon. Minden mezőnek megvannak azok a saját szempontjai, melyek a valóság értelmezésének és a jelentések definiálásának alapjául szolgálnak. Ezen szempontok kijelöléséhez ugyanakkor nem mindenki fér hozzá: a mezőn belüli pozíció jelöli ki azoknak a körét, akiknek lehetőségük van a szimbolikus érték definiálására. A rajtuk kívül állókkal saját valóságdefiníciójukat szimbolikus erőszakkal próbálják természetesként elfogadtatni. Ez azonban nem minden esetben sikeres. Az uralkodó pozícióban lévő réteg mellett, minden esetben megtalálható a „lázdók” egy köre is, akiknek bár nincs intézményesített lehetőségük és erőforrásuk a tétek meghatározásában való részvételre, mégsem ismerik el a fennálló jelentéseket. Az uralkodó pozícióban lévők és a lázdók, ketten alkotják azoknak a csoportját, akik függetlenek a szimbolikus erőszaktól, akik nem tekintik természetesnek a fennálló valóságértelmezést, akik reflexívek. A fennmaradó rétegek az adott szimbolikus tőke mentén reflektálatlannak minősülnek. Természetesként, magától értetődőként fogadják el az adott dimenzió vonatkozásában a világról alkotott jelentéseket.⁹

A reflexivitás a fentiek értelmében strukturális egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt pozíció függvénye, a különböző mezőkben betöltött uralkodó és lázdó helyzethez – más szóval a nem-alávetettséghez – köthető. E két pozíció közül elméleti szempontból az utóbbi érdekesebb, minthogy az elit pozíció nem más, mint sikeresen megvívott és ideiglenesen stabilizált lázdás. Ezért a kérdés az, hogy mi valószínűsíti a lázdó mezőpozíció kialakulását a modern társadalmakban? Egyrészt magának a szimbolikus tőkék terének a differenciálódása említendő meg. Ahogy párhuzamosan egyre több szimbolikus érték válik autonóm, intézményesített struktúrák szervezőelvévé, úgy nyílik lehetőség az – alternatív értékek szerinti – kritikára is. A mezők differenciálódásával egyúttal az egyenlőtlenségek is differenciálódnak, és ezáltal egyre nagyobb játéktér nyílik meg a lázdók számára is. Minél több dimenziós a társadalmi tér, annál kisebb az esély arra, hogy e dimenziók mentén konzisztens pozíciót foglaljanak el az egyének, létrehozva az egyenlőtlenségek konzisztens rendszerét. Annál na-

⁹ Néhány mező viszonylatában Bourdieu részletesen elemzi e pozíciókat. A vallási mezőben például az intézményes egyházak az uralkodók, a feltörekvő kisegyházak a lázdók és a laikusok szimbolikus erőszak áldozatai, a művészeti mezőben a kánon részévé vált elismert alkotók az uralkodók, az avantgárdok, undergroundok a lázdók és a fogyasztók a szimbolikus erőszak áldozatai.

gyobb ugyanis az esély arra, hogy a különböző mezőkben elfoglalt pozíciókkal kiegyensúlyozzák az egyenlőtlenségeket.¹⁰ Másrészt a reflexivitást növeli az olyan szimbolikus tőkék megjelenése, amelyek direkt a magától értetődő jelentések felülvizsgálata céljából, a változás, a „haladás” előmozdítása érdekében szerveződnek. Ilyenek a – felvilágosodás óta egyre fontosabbá váló – önállóság, individualitás, szkepszis, műveltség értékei, és az ezekre épülő olyan mezők, mint a tudomány, civil társadalom, civil mozgalmak, nyilvánosság.

A reflexivitásnak ilyenformán a mezők differenciálódása, valamint az eleve a fennálló viszonyok kritikája és megváltoztatása céljából szerveződő speciális mezők létrejötte jelenti strukturális előfeltételét. Ezek megléte esetén nagy valószínűséggel jönnek létre olyan pozíciók a társadalmi térben, amelyekben lehetőség nyílik a természetes beállítódás meghaladására, a szimbolikus erőszaktól való függetlenedésre, vagyis a reflexivitásra. E pozíciók megléte természetesen nem csupán a tudat, hanem legalább annyira a kommunikáció reflexivitásának is előfeltételei. Az uralommentes kommunikáció előfeltétele ugyanis az, hogy a partnerek egymást egyenlő, kompetens félnek ismerjék el, vagyis olyasvalakinek, aki potenciálisan meggyőzhető, és aki potenciálisan meggyőzhet. Ez sem az uralkodó, sem az alávetett pozícióban nem jellemző, hiszen előbbi önmagát, utóbbi a másikat gondolja az igazság birtokosának. Ehelyett a lázadó köztes – egyszerre alávetett és az alávetettséggel nem azonosuló – mezőpozíciójának sajátja. Minthogy a lázadó célja a fennálló jelentések kritikája, ezért mindaddig, amíg e sajátos pozícióban találja magát, érdekében áll a jelentések kritikájának keretfeltételeit biztosítani, és szabad, nyilvános vitára törekedni.

A fentiekből belátható továbbá, hogy nem csupán a reflexivitás van ráutalva a mezők differenciált és nem szélsőségesen egyenlőtlen rendszerére, hanem ez fordítva is igaz. Az újabb és újabb autonóm mezők létrejöttéhez, a mezőkön belüli hierarchia folyamatos átrendeződéséhez, valamint a – mobilitási esélynövelés formáját öltő – egyenlőtlenség-csökkentéséhez egyaránt reflexivitásra van szükség. Amennyiben a cselekvők megmaradnak természetes beállítódásban, úgy az egyenlőtlenségekre is magától értetődő, természetes különbségekként tekintenek. A reflexivitás két fajtája különböző módon teszi lehetővé a fennálló mezőhierarchia megkérdőjelezését. A radikálisabb esztétikai reflexivitás szolgál minden strukturális egyenlőtlenség elleni lázadás alapjául, amennyiben ettől függ, hogy a strukturális egyenlőtlenségeket egyáltalán felismerik-e igazolhatatlanként a cselekvők. E felismeréshez a szimbolikus erőszak által kialakított illúziók felfüggesztésére van szükség. Minthogy

¹⁰ Ahhoz, hogy adott szimbolikus tőke mentén szerveződő mezőben lázadhasson valaki, más típusú tőkékből származó erőforrásokra van szükség. Adott mezőn belüli lázadással, megkérdőjelezve a speciális tőkét, automatikusan le is mond róla a cselekvő. Ahhoz, hogy reális esélye legyen a mezőharc megvívására más típusú erőforrásokkal kell rendelkeznie, melyek értelemszerűen más mezők tőkéinek felhalmozásából származnak. Minderre csakis többdimenziós társadalmi térben van lehetőség.

ezen illúziók a legelemibb szinten áthatják hétköznapi társas cselekvéseket, ezért felfüggesztésük csakis a társadalmi integráció negligálásával képzelhető el. Az esztétikai reflexivitás Lash által leírt modellje pontosan erre a teljesítményre képes.

A giddensi kognitív reflexivitás ezzel szemben nem a lázadás beindításában, hanem a konkrét mezőharcokban nélkülözhetetlen. Abból fakadóan, hogy ez figyelembe veszi a társadalmi kategóriák logikáját, anélkül ugyanakkor, hogy eleve elfogadná az általuk kifejezett jelentéseket, lehetőséget teremt az illúzió definiálásáért folytatott harcokba való bekapcsolódásra. Így bár ontogenetikusan a strukturális előfeltételek meglepte megelőzi a reflexivitás különböző formáit, ez utóbbiak legalább olyan fontosak a strukturális viszonyok dinamizálásához. Az esztétikai és a kognitív reflexivitás különböző módon, bár de egyaránt nélkülözhetetlen, egy folyamatos pezsgésben, forrásban lévő – és ebben az értelemben potenciálisan a strukturális egyenlőséghez konvergáló – társadalmi konstelláció kialakításához.

Kognitív és esztétikai reflexivitás, kommunikatív racionalitás és strukturális kiegyensúlyozottság viszonyának áttekintése után lehetőség nyílik arra, hogy felvázoljuk a késő modernitás egyesített kritikai elméletének értékvonatkoztatását. Minthogy e fogalmak kölcsönösen előfeltételezik egymást, ezért az értékvonatkoztatás bármelyikre való leszűkítése korlátozott érvényességű kiindulóponthoz vezet. Ahhoz, hogy az elméletépítés horizontjának fundamentális szintű beszűkítését elkerüljük, e négy érték egyidejű fennállását kell a normatív bázis alapjának tekinteni. Minthogy kölcsönösen egymásra utaltak, abból kell kiindulni, hogy a kétféle reflexivitás, a kommunikatív racionalitás és a strukturális kiegyensúlyozottság egyazon körforgás részei. A kiegyensúlyozott – vagyis a szélsőségesen merev, egyenlőtlenségektől mentes – strukturális viszonyok előfeltételül szolgálnak mind a kommunikatív mind a tudati reflexivitás két formájának. Továbbá a kommunikatív reflexivitás is előfeltételül szolgál a tudat reflexivitásának. És fordítva: a tudati reflexivitás két fajtája egyaránt előfeltétele a kommunikatív racionalitásnak, valamint mind előfeltételei a strukturális egyenlőtlenségek csökkentésének.

Pusztán az esztétikai vagy kognitív reflexivitás, a kommunikatív racionalitás vagy a strukturális kiegyensúlyozottság még nem elégséges kritériuma a – transzcendentális vagy realista értelemben vett – utópikus társadalomnak. Egyfelől a tudat reflexivitásával könnyedén összeegyeztethető egy szélsőségesen egyenlőtlen struktúrájú társadalom, melyet – a hobbesi természetes állapothoz hasonlóan – „*mindenki mindenki elleni háborúja*” jellemez. Ennek megfelelően könnyedén összeegyeztethető egy antidemokratikus berendezkedéssel is, melyben a társadalom szerveződésének – uralommentes kommunikáció helyett – kizárólag stratégiai interakciók képzik az alapját. Ez jelzi a giddensi és lash-i elméletek morális megalapozás hiányából fakadó deficitjét. Minthogy a reflexivitás morálisan semleges kategória, ezért a pusztán abból kiinduló kritikai elmélet nem képes sem a személyközi

viszonyok szintjén, sem strukturális szinten rámutatni a patológikus társadalmi formációkra. Másfelől pusztán a reflexivitás egyik vagy másik formájára sem támaszkodhatunk. Hiszen önmagában a kognitív reflexivitás nem teszi lehetővé az osztályozás logikáján alapuló jelentéstulajdonítás meghaladását, önmagában az esztétikai reflexivitás pedig kivezet a társadalmi cselekvés keretei közül.

Hasonlóképpen, pusztán a kommunikatív racionalitás sem szolgálhat átfogó normatív bázisként. Hiszen elképzelhető olyan társadalmi konstelláció, amelyben nem társul hozzá a tudat autonóm reflexivitása. Ilyenkor a kommunikáció kiüresedik: egy konszenzuális, ám megújulásra képtelen tradíció – mintegy skolasztikus – recitálásává válik. Továbbá elképzelhető olyan berendezkedés is, ahol a kommunikatív racionalitás pusztán a különböző rétegen belüliekre korlátozódik, ám a rétegek között szélsőséges strukturális egyenlőtlenségek vannak. Ezek a kommunikatív racionalitás felől meg nem ragadható, mégis aggályos társadalmi formációk jelzik a habermasi társadalomelmélet korlátait. Minthogy az csupán az interszubjektív viszonyok moralitásának torzulásait képes megragadni, mind a szubjektum, mind a struktúra patológiái rejtve maradnak számára.

Végezetül: belátható, hogy a kizárólag a strukturális egyenlőtlenségekre való rámutatás sem írja le a lehetséges problémák teljes körét. Elképzelhető olyan társadalom, melyben a kiegyensúlyozott strukturális viszonyok ellenére nincs lehetőség a szabad kommunikációra, mert megkérdőjelezhetetlen dogmákon alapul. Egy ilyen társadalomban ráadásul nincs is feltétlenül szükség direkt elnyomásra: amennyiben a szimbolikus erőszak sikeres, úgy az társadalom világnézetében megjelenő illúzió tökéletesen helyettesítheti az önálló reflexivitást. Ezek a problémák jelzik a bourdieu-i kritika határait. Minthogy csupán a strukturális egyenlőtlenségekre, és annak következményeire fókuszál, az autonóm ágens problémái és az uralommentes kommunikáció lehetséges torzulásai óhatatlanul elkerülik figyelmét.

Az esztétikai és kognitív reflexivitás, kommunikatív racionalitás és strukturális kiegyensúlyozottság értékeiben egyidejűleg megalapozott kiinduló kritikai elmélet keretei között lehetőség nyílik olyan új összefüggések feltárására, melyek pusztán az egyik vagy másik beszűkített perspektívából nem hozzáférhetők. Ez teremt lehetőséget arra, hogy a klasszikus és késő modernitás társadalmi integrációs formáit, valamint ezek patológikus és emancipatórikus vonásait közös elméleti keretben jelenítsük meg, és ily módon feltárjuk egymáshoz való viszonyukat.

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ: STRUKTURÁCIÓ, KOMMUNIKATÍV ÉLETVILÁG, MEZŐ, HÁLÓZATOK

Az értékvonatkoztatás különböző formáinak összekapcsolására alapozva lehetőség nyílik a társadalmi integráció különböző formáinak szintézisére. A különböző értékvonatkoztatások a társadalomelméletek eltérő szemléleti kereteit jelölik ki, vagyis a társadalmi integráció, a társas cselekvések

koordinációjának eltérő értelmezési horizontjait. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az egyes elméletek pusztán episztemológiai különbségekre lennének visszavezethetők. Az ontológiai biztonság, a reflexív tudat és a reflexív intézmények, vagy a reflexív cselekvők és az információs hálózatok, vagy a kommunikatív cselekvés által újratermelt életvilág és a rendszerek, vagy pedig a habitusok, illúziók és mezők körforgása nem csupán a megfigyelő által konstruált értelmezések. Különböző normatív, intézményi és tárgyi kereteket hozva létre, ezek az integrációs logikák a hétköznapi társas cselekvők számára is jól beazonosítható kereteket jelölnek ki, és ebben az értelemben igazodási ponttá, „társadalmi tényé” válnak. Az eltérő integrációs logikák által meghatározott normatív rendek, intézményi kultúrák és technikai környezetek ilyenformán egymástól elkülönülő cselekvési szférákra utalnak, melyek óhatatlanul kölcsönhatásban is állnak egymással, potenciálisan erősítve vagy gyengítve egymást.

A társadalmi integrációnak Giddens, Lash, Bourdieu és Habermas alapján három szintje különböztethető meg egymástól: a nem tudatosuló, a tudatosuló és a – szubjektivitástól független – objektív szint. E szintek közti kapcsolatot mind a négyen körkörös folyamatként értelmezik: az objektív szintre úgy tekintenek, mint a nem tudatosuló és tudatosuló motivációk által vezérelt cselekvések környezetére, ami ugyanakkor épp e cselekvések sorozatában termelődik újra. Az alábbiakban e három integrációs szinten vizsgálom meg, hogy – egyazon szinten, illetve a szintek közti viszonylatban – milyen kölcsönhatásban állnak egymással a klasszikus és késő modernitás különböző társadalomelméleti modelljei. E kölcsönhatások feltérképezése vezet el egy olyan összetett integrációelmülethez, melyben lehetőség nyílik a modernitás különböző rétegeit átfogó vizsgálódásokra és a rendszerváltás utáni társadalom kordiagnózisának kidolgozására.

A társadalmi integráció nem tudatosuló szintjéről Giddens, Bourdieu és Habermas elméleteivel, Lash álláspontja ellenpontot alkot. Míg az előbbi három szerző a társas cselekvések folyamatában begyakorolt rutinokra utal ezen a ponton, addig Lash a reflexió lehetőségét folyamatos áramlásával ellehetetlenítő információ fogalmára. Giddens, Bourdieu és Habermas úgy gondolja, hogy a közösen kialakított rutinok, habitusok vagy az életvilág épp azáltal vonódnak ki a tudatosuló szférából, hogy fokozatosan magától értetődő automatizmussá válnak. A rutinok eredetének, és – ezzel összefüggésben – pontos mibenlétének magyarázata tekintetében ugyanakkor eltér az álláspontjuk. Giddens egy univerzális emberi sajátossággal, az ontológiai biztonság iránti vágygal magyarázza a rutinok kialakulását. Úgy gondolja, hogy a világban való otthonosság érzéséhez nélkülözhetetlenek a kiszámítható, stabil cselekvésminták. Ebből fakadóan a rutinokat elsősorban a szubjektum inherens sajátosságának tekinti, a legelemibb szokások, szerepek, gesztusok begyakorolt készletének. Ezek abban az értelemben biztosítják a társadalmi integrációt, hogy a szubjektum számára kiszámíthatóvá, kiismerhetővé, megbízhatóvá teszik a cselekvési helyzeteket.

Habermas a természetes beállítódásban adott életvilágot tekinti felelősnek a hétköznapi cselekvések nem tudatosuló koordinációjáért. A közös életvilág erre azáltal képes, hogy a világra vonatkozó jelentéstulajdonítási folyamatokat összehangolja. Egy közös, reflektálatlan, receptjellegű tudáskészletet hoz létre, melyre támaszkodva a cselekvők megbecsülhetik egymás tetteit. E tudáskészlet eredetét és megújítását tekintve egyaránt a kommunikációs folyamatokra utalt, ami nem csupán azt jelenti, hogy eredetileg ezekben alakul ki és formálódik, hanem azt is, hogy szerkezetileg homológ a nyelvi jelentéslétrehozással. Nem egy állandó, zárt értelemegység, hanem szabálykövetések és korrekciók folyamatában szüntelenül alakuló, nyitott struktúra.

Bourdieu a rutinokat nem a szubjektum, és nem is a nyelvi kommunikáció, hanem az egyenlőtlenségek objektív rendszere alapján magyarázza. Úgy gondolja, hogy a mezők rendszerében elfoglalt pozíció objektíve kijelöli a cselekvések lehetőségterét, és a rutinok nem mások, mint ennek a térnek a – habitus formáját öltő, inkorporált – lenyomatai. A habitusok ilyenformán a cselekvés hosszútávon kitapasztalt, és éppen ezért természetesnek tekintett határaitra vonatkozó benyomások leszűrődései. Megjelennek a lehetségesnek tartott vágyak, az adekvát eszközökre és célokra vonatkozó tudás, valamint a testi modalitások szintjén. A habitus abban az értelemben járul hozzá a társadalmi integrációhoz, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciókhoz egyértelmű viselkedési mintázatokat rendel, melyhez kölcsönösen igazodhatnak a cselekvők.

A három elmélet tehát a nem tudatosuló rutinok három eltérő forrását tárja fel. A belőlük levonható tapasztalatokat összegezve a rutinok komplex modellje vázolható fel. Giddens a rutinok szubjektum szempontjából megragadható jelentőségére, Habermas nyelvi jellegükre, Bourdieu pedig strukturális beágyazottságukra mutat rá. A rutinokról ilyenformán egyrészt kiderül, hogy amellettsé hogy elemi egzisztenciális szükségletet elégítenek ki, egyúttal egyenlőtlenségek forrásai és eredői is. Ez az összefüggés megvilágítja, hogy miként járul hozzá a habitus az egyenlőtlenségek pacifikálásához: azokról a rutinokról, amiket Bourdieu kizárólag a strukturális kényszerek lenyomatának lát, Giddens megmutatja, hogy a világban való otthonosság biztosítékaiként, a cselekvők elemi szükségleteit elégítik ki, függetlenül tartalmuktól. Megvilágítja ugyanakkor azt is, hogy a rutinok korántsem ártatlanok: tartalmi különbségeik révén, hatalmi egyenlőtlenségeket fejeznek ki, láthatatlan társadalmi zárványok határait húzzák meg. Másrészt a rutinokról kiderül az is, hogy – szemben azzal ahogy Giddens és Bourdieu hajlamos tekinteni rájuk –, korántsem állandóak. Nyelvi jellegükből fakadóan, az igazodási folyamatokban szüntelenül formálódó, receptjellegű tudáskészletként érdemes tekinteni rájuk.

Lash a társadalmi integráció nem tudatosuló szintjének bemutatásakor az információs társadalom kialakulásához köthető átalakulásokból indul ki. Az információ fogalma – minthogy azoktól teljesen eltérő forrásból származik – nem ugyanabban az értelemben tekinthető „nem tudatosuló jelen-

tésnek”, ahogy a rutinok, az életvilág vagy a habitus. Míg ezek a hosszas gyakorlás okán válnak automatizmussá, és vonulnak ki a tudatosság köréből, addig az információ efemer jellege, és folyamatos változása miatt be sem tör a tudatosság szintjére. Ilyenformán az információ egyfajta „küszöb alatti ingerként” írható le abban az értelemben, hogy valósidejű mivoltából fakadóan nincs lehetőség tudatos feldolgozására. Míg a rutinok, az életvilág vagy a habitus integrációs ereje a megszokásból ered, addig az információé a folyamatosan áramló közös inputokból. Ebből fakadóan az információn alapuló integráció a többinél jóval flexibilisebb. Igaz e teljesítmény biztosításához a többinél jóval inkább rá van szorulva egy technikai közvetítő apparátus folyamatos működéskére. Míg a megszokáson alapuló mechanizmusok az őket kialakító struktúrák lebomlásával is kifejtik hatásukat, addig az információáramlás logikáján alapuló esetében hasonló összefüggésről nem beszélhetünk. Mindezek mellett az információ, szemben a megszokáson alapuló mechanizmusokkal, melyek bár alternatívái egymásnak, mégsem veszélyeztetik egymást, potenciálisan ellehetetleníti a többit. Azáltal ugyanis, hogy nem egy másfajta megszokásként, hanem folyamatos ingereltségként működik, magának a megszokásnak a kereteit függeszti fel. Ennek jelentőségét leginkább Giddens ontológiai biztonságra vonatkozó belátásai világítják meg: a szokások helyére lépő információáramlás ennek kereteit is felszámolja.

A fenti összetett megközelítés alapján a társadalmi integráció nem tudatosuló szintjének új potenciális patológiái ragadhatók meg. Giddens, Habermas, Bourdieu és Lash elméletei alapján belátható, hogy egyaránt problematikus, hogyha a rutinok túlságosan stabilizálódnak, vagyis merev, zárt szokásrendszer formáját öltik; az is, ha túlságosan instabilak lesznek, vagyis elveszítik kontúrjaikat, folyamatos külső igazodásra lesznek utaltak; és az is, ha átadják helyüket az információáramlásnak. Előbbi esetben a strukturális egyenlőtlenségek megszilárdulására, és a változtatási potenciál gyengülésére következtethetünk. A második esetben az ontológiai biztonság veszélybe kerülésére, az egzisztenciális szorongás általánossá válására. A harmadik esetben pedig egy extrém módon flexibilis, ugyanakkor a technikai hálózatnak kiszolgáltatott, és egyúttal az ontológiai biztonságot veszélyeztető integrációs formára.

A társadalmi integráció tudatosuló szintjének összetett szemléletéhez a nem tudatosuló szinttel való kapcsolat megvilágítása vezet át. A tekintetben Bourdieu, Giddens és Habermas egyetértenek, hogy a cselekvés tudatosuló és nem tudatosuló szintje között szoros kapcsolat van. Mindhárman úgy gondolják, hogy a nem tudatosuló szint valamilyen módon a cselekvés reflektált pillanatainak leülepedéseként jön létre. Egyúttal az ily módon újratermelődő nem tudatosuló rutinok az evidenciák végső forrásai is, és ennyiben a reflexió bázisaként szolgálnak. Giddens ebben az értelemben írja, hogy a reflexív tudat folyamatosan monitorozza a praktikus tudatot, szükség esetén meg is változtatva azt, miközben rá is van utalva, amennyiben belőle meríti vonatkoztatási pontjait. Habermas ebben az értelemben állapítja meg, hogy az életvilágot a társas cselekvések koordinációjának megakadása-

kor a nyelvi reflexió mechanizmusai, a kommunikatív cselekvések újítják meg és tartják fenn, mely folyamatok ugyanakkor az életvilág jelentéskészletén alapulnak. Bourdieu pedig ebben az értelemben írja, hogy az illúziók a habitusok tudatosuló szintjének tekinthetők, nem mások, mint a fennálló viszonyok reflektált igazolási narratívái.

Lash a tudatosuló és nem tudatosuló szint közötti kapcsolatot ennél jóval ambivalensebbnek látja. Az információ logikája ugyanis nem csupán a megszokás lehetőségét, de magát a narratív értelemképződést lehetetleníti el. Ebben az értelemben pedig ellenpontját képi nem csupán az esztétikai reflexivitásnak, de a kognitív reflexivitásnak, kommunikatív cselekvésnek és az illúzióknak is. Esetében az esztétikai reflexivitás épp annak a lehetőségét rejti magában, hogy a társadalmi nem tudatosuló és objektív szintjétől egyaránt függetlenedjen a cselekvő. Ez persze korlátozott értelemben Habermasra és Giddensre is igaz, hiszen a kognitív reflexivitás és a kommunikatív cselekvés szintén ezt a fajta reflexív potenciált rejti magában. Ugyanakkor velük szemben Lash a tudatosság szintjén – a radikális autonómia formájában – valójában a dezintegráció lehetőségét villantja fel. Társadalmon kívüliség ez, nem csupán abban az értelemben, hogy a társadalmi jelentésektől és az egyéb integrációs szintektől való függetlenséget teszi lehetővé, hanem abban az értelemben is, hogy magára az integrációra való nemet mondást fejezi ki.

Az eltérő alapvetéseknek megfelelően a társadalmi integráció tudatosuló szintjének jellemzését illetően számos egyéb szempontból is különböznek az álláspontok. Giddens és Lash e tekintetben a tudat reflexivitására támaszkodik. Úgy gondolják, hogy tudatos szinten a cselekvők oly módon koordinálják cselekvéseiket, hogy megpróbálják megérteni önmagukat, társaikat és intézményi környezetüket. Erre támaszkodva, mérlegelve a különböző kockázatokat és várható hasznosságokat, hozzák meg a cselekvésre vagy éppen a passzivitásra vonatkozó döntésüket. Az integráció e döntések létrehozásában, vagyis az annak részét képző informálódásban, egyeztetésekben és alkukban formálódik. Habermas ezen a ponton a kommunikációban rejlő inherens telosz, a kölcsönös megértés modelljét hívja segítségül. Úgy gondolja, hogy az integrációs problémák végső soron minden esetben cselekvők közti kommunikációs helyzetekre vezethetők vissza, így megoldásuk is a közös valóságértelmezés megteremtésén múlik. Amennyiben sikerül beszédaktusok sorozatában konszenzust elérni, úgy a társas cselekvés lefolyása is biztosított. Bourdieu sajátos módon a reflexivitást korlátozott reflexivitásként, vagyis egy illúzió által szükségszerűen határok közé szorítottként definiálja. Álláspontja szerint éppen ez a korlátozottság az, amiben a tudatos integráció lehetősége rejlik. Minthogy maguk a korlátok strukturálisan meghatározottak, és ennyiben objektívek, tehát közösek, ezért képesek arra, hogy alapjául szolgáljanak a cselekvések összehangolásának. A cselekvők az illúziók talaján állva jutnak a társas cselekvéshez szükséges közös valóságértelmezéshez (illetve amennyiben az nem áll fenn, annak meghatározásához vezető keretekhez).

Az integráció tudatosuló szintjére vonatkozó belátások – hasonlóképpen a nem tudatosuló szinthez – lehetőséget teremtenek egy összetett modell kidolgozására. Giddens és Lash – eltérő radikalizmussal bár, de egyaránt – az integráció szubjektív reflexivitására, Habermas a nyelvi kommunikációban rejlő interszjektív reflexivitásra, Bourdieu pedig mindezek korlátaira hívja fel a figyelmet. A társadalmi integráció tudatosuló szintjéről ilyenformán kiderül, hogy egyrészt a tudat átfogó – önmagára, a másokra és az objektív intézményekre egyaránt kiterjedő – monitorozásától, másrészt az interszjektív monitorozási teljesítménytől, a kommunikáció – önmagára, a cselekvőkre és az objektív intézményekre egyaránt kiterjedő – valóságértelmezésétől függ. Továbbá kiderül az is, hogy sem a tudat monitorozási képessége, sem a közös valóságértelmezés nem tekinthető tökéletesen autonóm folyamatnak: az esetek nagy részében beágyazódnak a strukturális viszonyok által kijelölt reflexív keretek közé. Kivéve azokat a szélsőséges eseteket, melyekben a tudat reflexivitása a társadalmi integráció felfüggesztésével párosul és egy radikális autonómia fejeződik ki.

Ezen összetett megközelítésben a társadalmi integráció tudatosuló szintjének újszerű patológiái azonosíthatók. Egyrészt problematikusnak tekinthető, ha a tudat vagy a kommunikáció jelentéstulajdonítási folyamatai túlsúlyba kerülnek. Előbbi esetben a cselekvés koordinációja óhatatlanul a stratégiai cselekvések formáját ölti, aminek következménye a másik eltárgyasítása, és ebből fakadóan implicit vagy explicit erőszak alkalmazása. Utóbbi esetben, ahogy az igazodás logikája dominánssá válik, a cselekvő személyes identitása és autonómiája szorul háttérbe.¹¹ Másrészt problémát okozhat az is, ha túlságosan szűk vagy túlságosan tág keretet szab a reflexivitásnak a struktúra. Amennyiben a tudat vagy a kommunikáció monitorozási szempontjait egy illúzió minden apró részletet illetően meghatározza, úgy a reflexió mozgástere leszűkül, szélsőséges esetben egyetlen vágányra redukálódik, vagyis felszámolódik. Amennyiben viszont nincs semmi, ami keretet szabna a reflexiónak úgy a másokhoz igazodás lényegi eleme vész el, és a társadalmi integráció kerül veszélybe.

A társadalmi integráció objektív szintjéről Giddens, Lash, Habermas és Bourdieu egyaránt azt gondolja, hogy a társas cselekvések sorozatában formálódik és kerül fenntartásra. Ebben az értelemben az objektív társadalmi intézmények olyan önálló, autonóm cselekvési szféráknak minősülnek, melyek léte elválaszthatatlan a cselekvések tudatosuló és nem tudatosuló feltételeitől. A társadalmi intézmények annyiban léteznek, amennyiben – akár tudatosan, akár öntudatlanul – kellően sokan járnak el hasonló cselekvési mintázatok szerint. Giddens ezt úgy fejezi ki, hogy a praktikus és reflexív tudat által meghatározott cselekvések strukturációs funkciót töltenek be: a bennük megjelenő rutinok létrehozzák és formálják azokat az intézményeket, amelyek a további cselekvések környe-

¹¹ A kommunikatív cselekvés és személyes identitás kapcsolatáról lásd Sik 2009.

zetéül szolgálnak. Lash megközelítésében a technikai-tárgyi információs hálózatok a közvetített információt fogyasztókkal alkotnak körforgást: előbbieket csakis azáltal maradhatnak fenn, hogy cselekvők csatlakoznak hozzájuk. Miközben ezt a kört potenciálisan a hálózatokról való lekapcsolódást feltételező esztétikai reflexivitás megtöri. Habermas ezen a ponton arra utal, hogy az alrendszerek „*le vannak horgonyozva*” az életvilágba. Vagyis rá vannak utalva az életvilág – az absztrakt jelentések létrehozását lehetővé tevő, legalább konvencionális moralitáson alapuló – kommunikatív racionalitására, valamint azokra a konkrét jelentésekre, amelyek alapján az olyan nem nyelvi médiumok, mint a pénz, a hatalom, vagy a jog, elfogadott rendszerintegrációs mechanizmusként kerülnek azonosításra. Bourdieu elméletének bizonyos értelemben a mezők képzik a kiindulópontját. Ezek fennmaradása a rájuk jellemző szimbolikus tőke elismerésétől függ, vagyis annak az illúzióknak a fenntartásától (illetve habitusnak a bevésésétől), hogy az adott tőketípus a vágy érdekes tárgya, és megszerzésének szabályai betartásra érdemesek.

Azon a hasonlóságon túlmenően, hogy egyaránt kölcsönhatást feltételeznek az integráció nem tudatosuló, tudatosuló és objektív szintje között, a részleteket illetően négyük álláspontja – az eddigiekből következően – ugyanakkor gyökeresen eltér egymástól. Giddens az integráció objektív szintjén az egymástól térben és időben távoli cselekvéseket hasonló keretekbe ágyazó intézményekre utal. Ezek olyan történetileg kialakult társadalmi formációk, melyek a jelentések, az erőforrások, az autoritások vagy a normák adott rendjét képesek széleskörűen elfogadtatni. A késő modernitásban ez természetesen már korántsem nyers fizikai erőszak révén történő kikényszerítést jelent, hanem a cselekvők és az intézmények közti kölcsönös reflexivitáson alapuló egyezkedést. Az intézmények részéről mindez annak elfogadásával jár, hogy a cselekvőket nem próbálják meg közvetlenül irányítani, hanem ehelyett igyekeznek elnyerni bizalmukat, és meggyőzni őket. Ennek során óhatatlanul teret kell nyitniuk annak is, hogy bizonyos mértékben a cselekvők igényeihez igazítják saját tevékenységüket.

Habermas az alrendszerekre úgy tekint, mint az eltárgyasított, automatizált cselekvéskoordináció által meghatározott szférára. Az alrendszerek működése az olyan nem-nyelvi médiumokon alapul, mint a pénz vagy a jog. E médiumok rendeltetése – ahogy azt a rendszerelméletek olyan klasszikusai, mint Parsons vagy Luhmann bemutatták – a kommunikációban rejlő kontingencia csökkentése. Ezt a feladatot éppen azáltal képesek ellátni, hogy objektív, eltárgyasított vonatkoztatási pontként jelennek meg a kommunikációban, és ennyiben egyértelműséget teremtenek. Ennek ugyanakkor az az ára, hogy csak nagyon beszűkült kommunikációt tesznek lehetővé, melynek kereteit az adott médiumnak megfelelő bináris kódok jelölik ki (hasznosság, jogszerűség stb.). Ilyenformán az alrendszerek nem csupán egymástól függetlenednek, hanem egyúttal a társadalom normatív szerkezetétől is. Ez határozza meg az alrendszerek cselekvőkhöz való viszonyát: azok kizárólag a kódjuknak

megfelelő szeletet látják a cselekvőből (hasznos, jogszerű stb.), és ebben az értelemben óhatatlanul eltárgyasítják. Alrendszer és cselekvő viszonya ebből fakadóan a kényszer logikáján alapul, nem a kölcsönösségen. Az integrációt objektív szinten az biztosítja, hogy – a rájuk jellemző szempontok szerint – mindenkit ugyanolyan keretek közé szorítanak az alrendszerek.

Lash ezen a szinten a cselekvők és tárgyak hálózataira utal. Ezekben kitüntetett szerepet játszik egyrészt az épített-tárgyi környezet, másrészt a technikailag közvetített információs hálózatok. Az épített-tárgyi környezet a testek mozgásának szintjén jelöli ki a lehetséges és nem lehetséges cselekvések körét, megszabva a használható terek körét és a használat módját egyaránt. Az információs hálózatok pedig az értelemképződés szintjén biztosítják az integrációt: az ingerek folyamatos áramlásával valós időben szabják meg a releváns jelentések körét, anélkül ugyanakkor, hogy ebben szerepet hagynának a cselekvők értelmezési teljesítményeinek. Ilyenformán az információs hálózatok, pusztán ingerre redukálva azt, magát az értelmet dologiasítják el. Fontos hangsúlyozni, hogy ezzel minden egyéb objektív integrációs logikánál nagyobb mértékű értelemvesztést okoznak. Nem csupán automatikus pályára terelik az értelemképződést, mint a szimbolikusan általánosított médiumok vagy a tőkék. Az információ logikája az értelemképződés folyamatának szintjén hat: az ingerek folyamatos áramlásával felszámolja annak terét. Az információ ebben az értelemben értelem-pótlék: ahhoz hasonlóan képes a cselekvéseket motiválni, ugyanakkor azon áron, hogy – nem hagyva teret a reflexiónak vagy a narrációnak – ingerek által vezérelt automatává transzformálja az ágenst. Ebben az értelemben az információs hálózatok a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokkal párhuzamba állíthatóak. Ahhoz hasonló módon funkcionálnak, amennyiben eltárgyasítják a kommunikációt. Ugyanakkor annál radikálisabban járnak el, amennyiben működési elvük definíció szerint totalizáló: nem csupán adott jelentések mentén, hanem a működési mód szintjén dologiasítják el a kommunikációt.

Bourdieu szerint a mezők alapvetően olyan autonóm cselekvési szférák, amelyek leírására leginkább a csatatér metaforája alkalmas. A mezőkben folyó konfrontációk tétjét a különböző materiális és szimbolikus tőkék jelölik ki. Ezek felhalmozásáért ugyanakkor meglehetősen egyenlőtlen küzdelem folyik: a tőke megszerzésének szabályait ugyanis az előnyös pozícióban lévők saját érdekeiknek megfelelően formálják. Az integrációt objektív szinten ilyenformán az egyenlőtlenségi rendszerré összeálló tőkék biztosítják. Adott mezőn belül mindenki igyekszik a tőkéje maximalizálására. Ugyanakkor az, hogy a különböző pozíciókban milyen felhalmozási stratégiák megengedettek, továbbá az, hogy mit tekintenek a cselekvők az elérhető maximumnak (milyen aspirációik vannak) korántsem esetleges. Hanem az uralkodó osztályok – explicit és szimbolikus erőszak által kikényszerített – érdekeinek megfelelően alakul.

E különböző koncepciókat összekapcsolva lehetőség nyílik az objektív társadalmi integráció összetett modelljének felvázolására. Az objektív integrációs intézményekről Giddens nyomán kiderül, hogy maguk is rendelkeznek reflexív potenciállal, így ők is képesek a cselekvők igényeinek monitorozására, egyezkedésre, alkalmazkodásra. Ugyanakkor Habermas rámutat arra, hogy az intézményi reflexivitás – és ebből fakadóan az egyezkedés, alkalmazkodás – minden esetben korlátozott: mint-hogy a professzionális intézmény a cselekvőből csupán a saját szempontjai szerint kínáló szeptet látja, ezért kooperálni is csak azok mentén tud. Lash egyrészt az objektív integrációs mechanizmusok materiális dimenzióját villantja fel az épített-tárgyi környezetre utalva, másrészt az információs hálózatok maximálisan flexibilis, ugyanakkor az értelemképződést minden eddiginél szélsőségesebb formában ellehetetlenítő potenciálját. Bourdieu-től pedig megtudjuk, hogy az intézmények nem szükségszerűen semleges szereplők: reflexív és alkalmazkodási mozzanataik beágyazódnak a fennálló hatalmi viszonyok rendszerébe, hozzájárulva a status quo fenntartásához. A professzionális és érdekvezérelt működési mód így egyaránt érvényesülhet az integráció folyamatában.

Ezen a ponton lehetőség nyílik rámutatni az egyesített elmélet objektív integrációs szinten azonosított lehetséges patológiáira. Az intézmények működése szempontjából egyaránt problematikus, hogyha túlságosan beszűkül az intézményi reflexivitás, és az is, hogyha túlságosan kitágulnak keretei. Előbbit előidézhetheti egyrészt a túlzott professzionalizálódás. Ilyenkor adott rendszer saját szempontjait abszolutizálja, és nem tekinti kompetensnek a cselekvőt az együttműködés kereteinek meghatározásához. Más szóval lemond arról, hogy autonóm ágensként kezelje, eltárgyasítja. Különösen veszélyes ez az integrációs forma abban az esetben, ha az információs társadalom technikájára épül rá. Ebben az esetben ugyanis az eldologiasítás szélsőséges formát ölthet és az ágens információk által vezérelt automataként való kezeléséhez vezethet. Másrészt beszűkíthetik az intézményi reflexivitást az egyenlőtlenségi viszonyok is. Amennyiben az intézmények működését túlságosan a fennálló hatalmi hierarchia konzerválásának szempontjai határozzák meg, úgy a cselekvőkhöz való viszony is instrumentálissá válik. Az intézmények reflexivitása akkor válik túlságosan kiterjedtté, amikor a cselekvőkhöz egyediségükben kezdenek el viszonyulni az intézmények. Ez abban az értelemben óhatatlanul az intézményes működési keretekről való lemondással jár, hogy egy ilyen intézmény többé nem általános absztrakt – térben és időben kiterjedt – elveket érvényesít, hanem egyedi igényekhez alkalmazkodik.¹²

¹² Sajátos paradox helyzetet eredményez tehát az, amikor az intézményes működés imperatívusza az általános elvek helyett az egyedi igények figyelembevételére szólít fel. Ez ugyanis bizonyos értelemben az intézményi logika önfelszámolása.

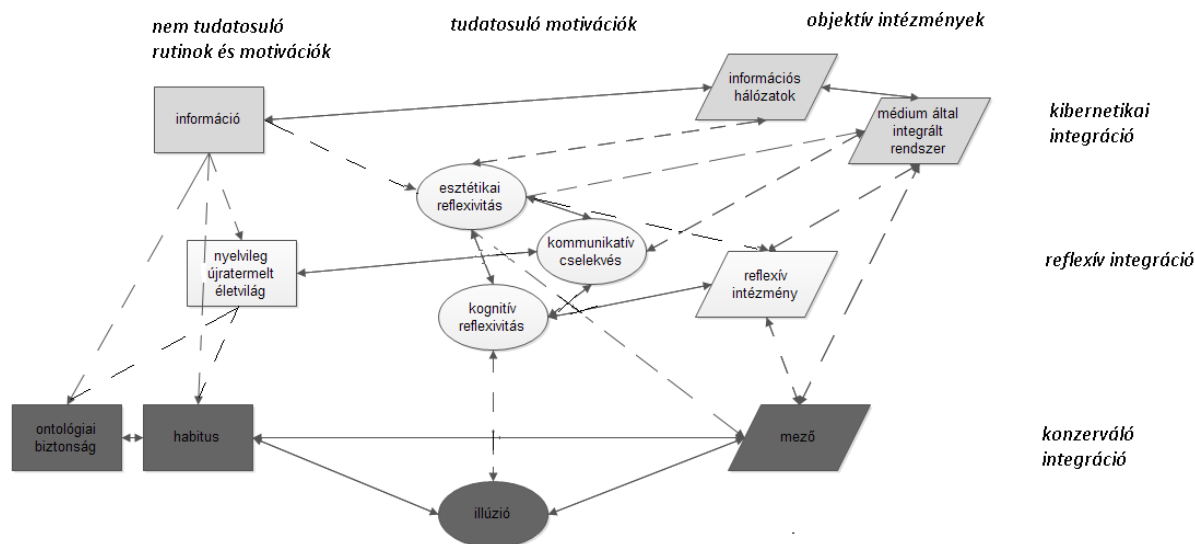
A társadalmi integráció különböző szintjeinek áttekintése után áttérhetünk a különböző szintek közti kapcsolat elemzésére. Ahogy azt korábban is említettem, a tekintetben megegyezik Giddens, Lash, Bourdieu és Habermas álláspontja, hogy az integráció szintjei alapvetően körforgást alkotnak: a nem tudatosuló szint egyrészt alapja a tudatosulónak, ami ugyanakkor megújítja azt, továbbá az objektív szint a környezete a másik kettőnek, miközben általuk újul meg. A részletek tekintetben ugyanakkor eltérően jellemzik ezt a körforgást. Giddens álláspontja szerint a kölcsönös reflexivitáson alapuló strukturáció folyamata egyaránt magában rejti az állandóság és a változás lehetőségét. Az, hogy ezek közül melyik érvényesül a cselekvők és intézmények kölcsönös interakciójának függvénye. Lash szerint miközben az információk szerint eljáró cselekvők és a hálózatok kölcsönösen egymásra utaltak, az esztétikai reflexivitás ezek körforgását megtöri. Habermas arra hívja fel a figyelmet, hogy életvilág, kommunikatív cselekvés és rendszerdifferenciálódás cirkularitása a stabilitás és változás lehetősége mellett az önpusztítás lehetőségét is magában rejti. Bourdieu belátásaiból pedig arra következtethetünk, hogy a habitus, illúzió és mező körforgása alapvetően a fennálló hatalmi viszonyok konzerválásának irányába hat, noha ennek érdekében újabb és újabb elleplezési technikákra van szüksége, vagyis a rekonverziós mozgástér – újabb és újabb mezők kialakítása révén történő – kitágítására.

E különböző megközelítéseket egyesítve, a társadalmi integráció összetett modelljéhez jutunk. Egyrészt Giddens alapján belátható, hogy a nem tudatosuló, tudatosuló és objektív integrációs szintek közti átmenet potenciálisan reflektált folyamatnak tekinthető. Ez azt jelenti, hogy a cselekvő monitorozási képessége potenciálisan kiterjed nem csupán rutinjaira és az intézményekre, hanem azok kialakulásában betöltött szerepére is, ami lehetőséget teremt a status quo átalakítására. Másrészt Lash-re és Habermasra támaszkodva belátható, hogy az egyes integrációs szinteken létrejött formációk potenciálisan veszélyeztetik a többi szintet. Ebben az értelemben pedig az integráció körforgása potenciálisan önpusztító tendenciákat rejt magában: létrejöhetnek olyan integrációs formák, melyek az integráció körforgását akasztják meg. Harmadrészt Bourdieu felől belátható, hogy a körforgásnak azonosíthatók olyan rejtett összefüggései, melyek a látszólagos változások mellett fundamentális szintű folytonosságot fejeznek ki. Ebből a perspektívából pedig mind a körforgás reflexivitása, mind pedig önpusztító tendenciái átértelmezhetők, a stabilitás fenntartásának újabb és újabb formáiként.

Mindezek után immár lehetőségünk nyílik arra, hogy a klasszikus és késő modernitás egyesített integrációs modelljét felvázoljuk, és válaszoljunk a kérdésre, hogy milyen kölcsönhatásban állnak egymással a társas cselekvéseket összehangoló különböző koordinációs mechanizmusok. Az alábbi ábra ehhez nyújt segítséget, melyen Giddens, Lash, Bourdieu és Habermas integrációs modelljeinek elemei találhatóak. A téglalap keretbe a nem tudatosuló rutinok különböző aspektusai kerültek, az ellipszis keretbe a tudatosuló motivációk és a paralelogramma keretbe az objektív intézmények. Fo-

lyamatos vonallal jelöltem azokat az eseteket, amikor két integrációs mechanizmus egymást erősíti, szaggatott vonallal azt, amikor egymást gyengíti.

1. ábra: a klasszikus és késő modernitás egyesített kritikai elméletének szemléleti kerete

A társadalmi integráció nem tudatosuló szintjének négy aspektusa különböztethető meg egymástól: az ontológiai biztonság megteremtése, a mezőpozíció habituális leképződése és a kommunikatív újratermelt életvilág, valamint az információs hálózatokban közvetített motiváció. Attól függően, hogy e dimenziók közül melyik dominál, a nem tudatosuló rutinok és motivációk különböző szerepet töltenek be a társadalmi integráció körforgásában. Az ontológiai biztonság és a mezőpozíciók leképzése abból a szempontból erősítik egymást, hogy mindketten a rutinok stabilizálódása irányába hatnak. A habitus az egyenlőtlenségek leképződéseként ugyanakkor gyengítheti is az ontológiai biztonságot, abban az értelemben, hogy a kiszolgáltatott strukturális pozíciókban strukturális bizonytalanságot szül. Ebben az értelemben a kettő között ambivalens a viszony. A nyelvileg újratermelt életvilág a rutinok flexibilitása irányába hat. Ezáltal gyengíti mind a strukturális kényszereket, mind az egyéni választással kialakított rutinok stabilitását. A rutinok közül a legflexibilisebb révén, ez áll a legszorosabb viszonyban a tudatosuló motivációk reflexív, racionális potenciájával. Az információs hálózatok magukat a rutinokat helyettesítik, ebben az értelemben mindhárom típusal szemben hatnak. Ezen túlmenően a narratív értelemképződést ellehetetlenítő hatásként a tudatosuló motivációk reflexív és dogmatikus típusait egyaránt gyengítik. Az, hogy melyik dimenzió kerül túlsúlyba a rutinok szintjén, kihat a társadalmi integráció tudatosuló és objektív szintjére is.

A tudatosuló motivációkat szintén négy dimenzió egyensúlya határozza meg: a tudat kognitív és esztétikai reflexivitása, a kommunikáció racionalitása, valamint az illúziók és dogmák. E négy dimenzió közül az első három egymást kölcsönösen erősíti, és ebben az értelemben ellenpontját alkot-

ja a harmadiknak. A tudati és kommunikatív reflexivitás képes arra, hogy monitorozza önmagát és az integráció minden további szintjét, illetve az esztétikai reflexivitás révén függetleníse is magát tőlük. Ebben az értelemben a rutinok között, a flexibilisebb életvilág súlyát növelik, egyúttal – a magától értetődőségeket megkérdőjelezve – egyszerre csökkentik az ontológiai biztonságot és a habitusok béklyóját. Fordított irányban emellett megállapítható az az összefüggés, hogy ha a rutinok antropológiai és habituális aspektusa kerül túlsúlyba, az erősen korlátozza a reflexivitás lehetőségeit, miközben megnöveli az illúzió súlyát.

Mindezek az összefüggések messzemenőig kihatnak az objektív intézményekre is. Ezek négy dimenzióját a cselekvőkkel interakciós viszonyt ápoló reflexív intézmények, az információs hálózatok, a saját professzionális kódjaik szerint szerveződő alrendszerek, és a tőkék logikája szerint szerveződő mezők alkotják. Ezek a dimenziók, három egymást kölcsönösen kizáró szerveződési logikát fejeznek ki. A reflexív intézmények részben igénylik, részben erősítik a reflexív motivációjú cselekvőket. A másik három intézménytípus ezzel szemben a reflexiót saját szempontjai szerint korlátozza (vagy az információs hálózatok esetében el is lehetetleníti), és ahelyett tudatosuló szinten illúziók és dogmák, nem tudatosuló szinten pedig egyéni rutinok és habitusok kialakulását segíti elő (az információs hálózatok esetében mindezeket a folyamatosan áramló ingerek helyettesítik). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a professzionális kódok, az információ és a tőkék szerint szerveződő intézmények kölcsönösen erősítenék egymást. Ez az összefüggés pusztán a médiumok által szervezett alrendszerek, valamint az információs hálózatok vonatkozásában áll fenn. Ezek egyaránt a kommunikáció automatizált, technikai formáján alapulnak, és ebben az értelemben pusztán fokozati különbség van köztük. Ezzel szemben áll a tőkék integrációs logikája, ami a felhalmozás és kontroll elvei szerint szerveződik, nem pedig a kommunikáció adaptív hatékonyságának növelése és az önfenntartás alapján.

Mindezekből az összefüggésekből a társadalmi integráció körforgásának három határállapota rajzolódik ki: a konzerváló, a reflexív és a kibernetikai integráció logikája. A konzerváló integrációs logika a modernitás hagyományá válásának tendenciáját fejezi ki. A tradicionalizálódás minden hosszán fennálló társadalmi berendezkedés sajátossága: abból fakad, hogy a hosszán létező viszonyok természetessé válva, önálló létjogosultságra tesznek szert. Ezt a tendenciát elsősorban tudatalatti, tudatos és intézményi szintre egyaránt kiterjedő, tényleges hatalmi és egyenlőtlenségi hierarchiák tartják fenn. Mégpedig abban az értelemben, hogy a mindenkori uralkodó rétegek tudatos, vagy öntudatlan célja pozíciójuk fenntartása, aminek leghatékonyabb módja a status quo naturalizálása. Emellett ugyanakkor az emberi egzisztencia sajátosságai is ebbe az irányba hatnak. A rutinok nélkül ugyanis az a fajta otthonosság sokkal kevésbé valósítható meg, ami az ontológiai biztonság érzetéhez nélkülözhetetlen. E két hatás annál inkább erősíti egymást, minél kiegyensúlyozottabbak a társadalmi

viszonyok, minél kisebbek az egyenlőtlenségek. Ellenkező esetben ugyanis az otthonosság érzetét a depriváltak körében eleve ellehetetleníti az erőforráshiány.

A reflexív integrációs logika a modernitás szüntelen éberségét fejezi ki, a modernitás tradicionalizálódást ellensúlyozó kritikai öntudatát. A reflexív integrációs logika ebben az értelemben a felvilágosodás szellemiségét fejezi ki a folyamatosan fenntartott, radikális kétely formájában. A világ egyéni és társas reflexiós folyamatokban történő monitorozására elsősorban az integráció tudatosuló szintjén nyílik lehetőség. Az így keletkező reflexív potenciál ugyanakkor egyaránt megjelenhet a rutinok és az intézmények szintjén. Ennek példái a reflexió eredményeire nyitott, és ebben az értelemben flexibilis életvilágok, valamint az automatizált szabályok helyett interaktív keretek között működő szervezetek. A reflexivitás amellet, hogy a felvilágosodás öntudataként funkcionál, egyúttal elvezet annak határáig is. Az esztétikai reflexivitás radikális nyitottsága ebben az értelemben feszíti szét a társadalmasulásnak, valamint a kognitív és kommunikatív racionalitásnak a kereteit.

A kibernetikai integrációs logika a modernitás expanziójával összefüggő önfelszámolás lehetőségére utal. A médiumok által koordinált alrendszerek és az információs hálózatok között ebben az értelemben pusztán fokozati különbség van. Mindketten egy olyan társadalmi konstellációt vetítenek előre, mely minden korábbinál nagyobb tömegeket képes funkcionáló egységbe szervezni, ugyanakkor ezt azon az áron teszi, hogy közben eldologiasítja, vagy egyenesen felszámolja az emberi egzisztenciát. Ezen integrációs logika elsősorban az intézmények szintjén jelenik meg. A tudatosuló szintet egészében eliminálja, a cselekvőkhöz pusztán a motivációk nem tudatosuló szintjén kapcsolódik. Ez is azt fejezi ki, hogy pusztán automataként tekint rájuk, melyeket a technikai hálózatokba be kell integrálni.

A konzerváló, reflexív és kibernetikai integráció ideáltípusai a modernitás egy olyan konstellációjának társadalomszerveződését írják le, melyben a klasszikus és a késő modernitás sajátosságai egyaránt jelentős szerepet játszanak. Ahogy ebben a konstellációban a klasszikus és a késő modernitás koordinációs mechanizmusai egymásra rétegződnek, és interakcióba lépve egymással, felerősítik vagy éppen gyengítik egymást, úgy jönnek létre az integráció hibrid típusai. A konzerváló, reflexív és kibernetikai integráció ideáltípusai túlmutatnak a klasszikus és a késő modernitás integrációelméletein. Nem csupán abban az értelemben, hogy a habermasi, bourdieu-i, lashi, és giddensi integrációelméletekhez képest tágabb értékvonatkoztatásból indulnak ki, és ezáltal a társas cselekvések koordinációját átfogóbb modellben tudják megragadni, de abban az értelemben is, hogy a modernitás különböző rétegei közti kölcsönhatására is érzékenyek. Ilyenformán egy olyan problémahorizonton mozognak, ami a modernitás dinamikájának alternatív koncepcióján alapul.

Eszerint a modernizáció során az újabb és újabb társadalmi konstellációk megjelenése nem jár együtt a régiak megszűnésével, ehelyett a régi és új formák együttélése és kölcsönhatása jellemző. A modernitás e felfogása szerint a modernitást egyrészt retrográd tendenciák jellemzik, ahogy fennáll az esélye annak, hogy a felvilágosodás kiüresedett tradícióvá válik. Másrészt a szüntelen fejlődés potenciálja jellemzi, ahogy a reflexivitás révén folyamatosan megkérdőjeleződik a fennálló és a lehetséges. Harmadrészt pedig az önpusztítás veszélye jellemzi, ahogy a fejlődés nem szándékolt következményei kontrollálhatatlan, irreverzibilis folyamatokat indítanak be. Fontos hangsúlyozni, hogy e három integrációs logika egyike sem tekinthető kitüntetettnek. Ahogy azt igyekeztem bemutatni minden integrációs szint esetében, bármelyik határállapothoz közelít egy társadalom, azzal komoly patológiákat idéz elő. A társadalmi integráció három aspektusa közül hosszútávon egyik sem nélkülözhető. Mindegyiknek azonosítható olyan funkciója, melyet egyedülként képes betölteni. A konzerváló integráció a stabilitás és az ontológiai biztonság, a reflexív integráció az emancipáció és az identitás, a kibernetikai integráció pedig az adaptáció szempontjából kulcsfontosságú. Éppen ezért egy a klasszikus és késő modernitás rétegződéséből kiinduló kritikai elmélet számára a normatív bázis ezek egyensúlyában keresendő.¹³

Azáltal, hogy a modernitás e három aspektusát különböző integrációs logikaként ragadjuk meg, lehetőség nyílik arra, hogy szociológiailag vizsgáljuk őket. Az egyes integrációs logikák ugyanis azáltal, hogy a nem tudatosuló és tudatosuló motivációk, világértelmezések és normák szintjén, valamint az intézmények objektív környezetének szintjén eltérő kereteket jelölnek ki, párhuzamos társadalmi szférákat is körvonalaznak.¹⁴ E szféráknak egyfelől megvannak a maguk patológiái és emancipációs potenciáljai, melyeket a klasszikus és késő modernitás elméletei alapján rekonstruálhatunk. Ezek mellett ugyanakkor a rétegzett modernitás integrációs ideáltípusai segítségével, a szférák kölcsönhatásából fakadó patológiák és emancipációs potenciálok alternatív köre is hozzáférhető. Mindezek együttes leírása jelöli ki a rétegzett modernitás elméletét, ami egyúttal a rendszerváltás utáni társadalom kordiagnózisának értelmezési horizontja is.

¹³ Ez a normatív bázis tárja fel az igazi jelentőségét az olyan patológiáknak, mint amelyet Habermas feltárt gyarmatosítás-tézisében. A rendszer túlsúlyba kerülése épp azért problematikus, mert az egyik határállapothoz közelíti a társadalmi integráció körforgását. Hasonlóképpen problematikus, az is, ha a reflexivitáson alapuló körforgás kerül túlsúlyba, ez ugyanis minden szinten gyengíti a stabilitást: egzisztenciális szorongást és dezintegráltságot okoz.

¹⁴ Természetesen e szférák korántsem kizárólagosak abban az értelemben, hogy egyazon cselekvő egyszerre több szférához is tartozhat különböző cselekvéshelyzetekben részt véve.

MODERNIZÁCIÓELMÉLETI KÖVETKEZMÉNYEK

A klasszikus és késő modernitás társadalomelméleteinek szintézise és a rétegzett modernitás integrációelméleti ideáltípusainak felvázolása után hozzákezdhetünk a kordiagnózis felvázolásához. A modernizáció logikájára, valamint a késő modernitás sajátosságaira vonatkozó belátások elválaszthatatlanok a társadalmi integráció körforgásáról elmondottaktól. A különböző modernizációelméletek arra az empirikus kérdésre kidolgozott válasznak tekinthetők, hogy a társadalmi integráció körforgásának melyik aspektusai válnak dominánssá, és ezzel összefüggésben milyen patológus és emancipatórikus folyamatok játszódnak le. Giddens, Lash, Bourdieu és Habermas e kérdésekre gyökeresen eltérő válaszokat dolgozott ki. Az alábbiakban első lépésben ezek alapján vizsgálom meg, hogy a konzerváló, reflexív és kibernetikai integráció által körvonalazott cselekvési szférákban milyen patológiák és emancipációs tendenciák azonosíthatók. Ezt követően arra teszek kísérletet, hogy e három integrációs logika által szervezett szféra kölcsönhatásait megvizsgáljam. Erre a konzerváló, reflexív és kibernetikai integrációhoz igazodó cselekvők interakcióinak elemzése révén nyílik lehetőség.

A konzerváló integráció szférájában jelentkező modernizációs sajátosságokat elsősorban Bourdieu, másodsorban Giddens vizsgálódásai világítják meg. Bourdieu a különböző tőkékért folytatott küzdelmeket tekinti a modernizáció mozgatórugóinak. E küzdelmekben egyrészt a mezőkön belüli pozíciók, másrészt maga a mezők struktúrája is folyamatosan átrendeződik, azonban a lényegét – a folyamatos társadalmi konfrontációt – illetően nincs változás. Ilyenformán ez a diagnózis úgy értelmezhető, mint a tőkék rendszerének – a folyamatos differenciálódás mellett – konzerválódása. Ebben a megközelítésben a modernitás legfontosabb jellemzője az egyenlőtlenségek elleplezett, generációról-generációra átörökített rendszere. Ez a szükségképpen hatalmi jellegű rend ugyanakkor, amennyiben nem teremt szélsőséges egyenlőtlenségi viszonyokat, azáltal hogy természetesként adott, lehetőséget nyújt az ontológiai biztonság – Giddens álláspontja szerint a késő modernitásban egyébként egyre nehezebbé váló – megteremtésére.

A konzerváló integráció által koordinált cselekvési szférában a patológiák több forrásból fakadnak. Egyrészt maguk az elleplezett, stabil strukturális egyenlőtlenségek a patológiák jelentős részéért felelősek: azáltal, hogy megszabják az erőforrásokhoz való hozzáférés lehetőségét, egyúttal korlátozzák a lehetséges cselekvések körét is. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy a cselekvők és intézmények reflexív potenciálja híján ezen az integrációs szinten az emancipáció esélyei csekélyek. Hiszen reflexió hiányában sem az egyenlőtlenségek, a rendelkezésre álló identitások, célok, eszközök és gyakorlatok kritikájára, sem pedig a társadalmitól való függetlenség formáját öltő autonómia kialakítására nincs mód. Végül a patológiák harmadik forrásaként az információs hálózatokhoz való kapcsolódás

hiánya nevezhető meg, aminek következtében az adaptációs kapacitás beszűkül. Minthogy a késő modernitásban az egyenlőtlenségek önálló dimenzióját jelölik ki az e hálózatokon belüli pozíciók, ezért hátrányos jellegük döntő jelentőségű. A konzerváló integráció terének emancipációs potenciálja egyfelől a többi integrációs térben kontingenssé váló ontológiai biztonság biztosításában rejlik. Másfelől a kibernetikai és reflexiós cselekvésszférákat jellemző patológiáktól való mentességéből fakad. Így ezen a szinten kevésbé kell számolni a radikális reflexióból fakadó dezintegráció veszélyével, valamint a kibernetikai hálózatok szélsőséges eldologiasító hatásával.

A reflexív integráció szférájában jelentkező modernizációs sajátosságokat Habermas, Giddens és Lash vizsgálódásai világítják meg. Habermas olyan evolutív folyamatként tekint a modernizációra, ami fundamentális szinten kommunikatív racionalizálódásként írható le, vagyis a dogmák helyett racionálisan védhető világértelmezések elterjedéseként. Giddens úgy gondolja, hogy a modernizáció nem írható le se tisztán evolúciós, se tisztán konfliktuselméleti keretek között. A késő modernitás alapjelensége ugyanis a reflexivitás fokozódása, ami magában foglalja a változásra és a konfliktusokra vonatkozó reflexiót is. A saját jellegzetességeire rádöbbenő, vagyis reflektált evolúciós folyamatok és konfliktusok nem lehetnek többé ugyanolyanok, mint a reflektálatlanok. Hiszen áthatja őket egy – a potenciális károkat csökkenteni, és hasznokat növelni igyekvő – tudatos tervezési mozzanat is. Így jönnek létre az elveszett ontológiai biztonság, és bizonytalanná vált identitás megteremtésében segítő intim kapcsolatok és terápiás intézmények, az egyéni reflexióhoz és kockázatbecsléshez fogódzót kínáló szakértők, az intézményi reflexivitásért küzdő civil szervezetek, és az annak jegyében eljáró generatív politikai intézkedések. Lash a modernizáció párhuzamos tendenciáit azonosítja: az instrumentális racionalizálódás logikájának részben a technikai-tárgyi környezetben, részben a világértelmezésben kiteljesedő folyamatát és a társadalmi kereteit szétfeszítő, autonóm, esztétikai reflexivitás elterjedését.

A reflexív integráció által koordinált cselekvési szférában a patológiák szintén több forrásból fakadnak. Egyrészt az – elsősorban esztétikai – reflexivitás radikális formája magában rejti a társadalmi dezintegráció veszélyét. Ezt az esélyt tovább növeli az elleplezett hatalmi viszonyok struktúrájától és a kibernetikai hálózatoktól való távolságtartás. Minthogy elsősorban ezek képesek a tömegtársadalmak stabil, kiszámítható koordinációjára, ezért a tőlük való függetlenség óhatatlanul a dezintegráció irányába hat. A konzerváló integrációs logika szférájához való kritikus viszonyulás eredményeként továbbá az ontológiai bizonytalanság növekedésével, értelemvesztéssel és az identitás kérdésessé válásával is számolni kell. A kibernetikai hálózatoktól való távolságtartásból pedig annak egyenlőtlenségi logikája szerinti (perifériális, halott hálózati pozíció), illetve adaptív hátrányok fakadnak. A reflexív integráció terének emancipációs potenciálja egyfelől a fennálló viszonyok szüntelen kritikai monitorozásából fakad. Ez lehetőséget teremt nem csupán az olyan hagyományosan adott

kihívások kezelésére, mint amilyenek az egyenlőtlenségek, de azokkal az új problémákkal való szembenézésre is, melyek épp e kezelésekből fakadnak. Így a megnövekedett kontingenciából fakadó ontológiai bizonytalanság problémáira az intimitás, az identitás reflektált konstrukciója és a reflexivitás intézményi logikává transzformálása adhat választ. Az eldologiasító integrációs rendszerek kihívásait pedig az esztétikai reflexivitás által lehetővé tett lekapcsolódás kezelheti.

A kibernetikai integráció cselekvésszféráját jellemző modernizációs sajátosságokat Habermas és Lash vizsgálódásai világítják meg. Habermas szerint a kommunikatív racionalizálódással párhuzamos evolúciós trend, a másodrendű differenciálódás, vagyis az – egyre specifikusabb feladatokat egyre hatékonyabban ellátni képes – funkcionális alrendszerek létrejötte. E rendszerek álláspontja szerint kölcsönhatásban állnak a kommunikatíván újratermelt életvilággal: miközben a rendszerek kialakulását az életvilág racionalitása teszi lehetővé, addig a rendszerek expanziója fokozatosan felszámolja a racionalitás előfeltételeként értelmezhető kommunikáció terét. Lash hasonló összefüggéseket vázol fel az esztétikai reflexivitás kapcsán. Álláspontja szerint a technikai fejlődés következtében fokozatosan kialakuló globális információs hálózatok minden korábbinál szélesebb tömegeket tudnak integrálni. Igaz, ahogy az információ felváltja a jelentéstulajdonítást, úgy ennek ára a narratív értelemképződés és az ehhez számtalan szállal kötődő szubjektum terének felszámolása lesz.

A kibernetikai integráció által koordinált cselekvésszférában a patológiák elsődleges forrása az eldologiasítás. A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok, vagy az információ révén koordinált hálózatokban a cselekvések kizárólag nem tudatosuló motivációk és objektív környezeti kényszerek révén kerülnek koordinációra, vagyis a cselekvők intencionalitásától függetlenül. Ebben az értelemben ezekben a szférákban a cselekvők automataként vesznek részt, akik egy technikai kényszerstruktúrához alkalmazkodnak az értelmezés lehetősége nélkül. Ez a patológia dehumanizáló mivolta okán önmagában is problematikus, amit ugyanakkor tovább fokoz a helyzetre való reflexió lehetőségétől való megfosztottság. Ennek hiányában sem a fennálló viszonyok kritikájára, sem pedig a változtatásra nem nyílik mód. A reflexivitás hiánya további patológiákhoz vezet: ebből következően ugyanis a késő modernitás kontingenciájából fakadó ontológiai bizonytalanság elleni küzdelmek eszközeitől is meg vannak fosztva a cselekvők. A kibernetikai hálózatok emancipációs potenciálja egyfelől a minden továbbinál nagyobb adaptív képességben rejlik. A globális információs hálózatokhoz való hozzáférés ugyanis korábban elképzelhetetlen tudásbázis kezelését és együttműködési formák kialakulását teszi lehetővé. E hálózatok egyenlősítő potenciállal is bírnak, és ebben az értelemben felszámolják a konzerváló integrációs szférákat. Másfelől új típusú integrációs logika formájában védelmet jelentenek a reflexív integrációs szféra dezintegrációs veszélyeivel szemben is.

Az egyes integrációs logikák által kijelölt cselekvési szférák modernizációs sajátosságainak áttekintése után áttérhetünk azok érintkezési pontjain támadó patológiákra és emancipatórikus lehe-

tőségekre. A cselekvési szférák érintkezése abban az értelemben metaforikusan értendő, hogy soha nem maguk az integrációs logikák, hanem mindig az azoknak megfelelően eljáró cselekvők kerülnek kapcsolatba egymással. Ezek az interakciók abból fakadóan, hogy eltérő koordinációs elvárásokon alapulnak, az alapértelmezettnél nagyobb kontingenciával jellemezhetők. Ezért egyaránt magukban rejtik a nyers hatalmi viszonyok alapján történő koordinációnak, és az együtt-cselekvés feladásának lehetőségét. Belátható, hogy különbözőképpen bár, de e két alternatíva egyaránt patológiákhoz vezet: az előbbi az egyenlőtlenségek egy új dimenziójához, az utóbbi pedig dezintegrációhoz és izolált cselekvési terek kialakulásához. A különböző integrációs logikák szerint eljáró cselekvők interakcióinak ugyanakkor azonosíthatók olyan kimenetei is, melyekben a többlet kontingenciát sikerrel kezelik anélkül, hogy hatalmi szóra támaszkodnának. E koordinációs mechanizmusok fejezik ki a késő modernitás emancipatórikus potenciáljának új dimenzióját, a különböző integrációs logikák összehangolásának formájában.¹⁵

Ahhoz, hogy a különböző integrációs ideáltípusokhoz igazodó cselekvők közti interakciós helyzeteket elemezhesük, elsőként az őket jellemző koordinációs várákosokat kell rekonstruálnunk. Ehhez az egyes integrációs ideáltípusok által implikált várákoshorizontok fenomenológiai elemzésére van szükség. A konzerváló integráció logikájához igazodó cselekvő számára a valóság értelmezése alapvetően problémamentes. Az illúziók kijelölik a releváns tétet és játékszabályokat. A rendelkezésre álló szimbolikus és materiális tőkék megszabják az elérhető célokat és megvalósítható gyakorlatokat. Ezekhez igazodva diszpozíciós szinten is rögzülnek a cselekvések keretei, a természetesség látszatával ruházva fel a fennálló társadalmi rendet. Ennek köszönhetően pedig – hacsak a mezőpozíció nem annyira kiszolgáltatott, hogy ellehetetleníti a hétköznapi gyakorlatokat – nem kerül előtérbe az értelemproblematika, a világ otthonosként jelenik meg. A konzerváló integrációs logika szerint eljáró cselekvő társaira és a közös cselekvés kereteire egyaránt magától értetődőként tekint; nem kérdőjelezi meg a társadalmi gyakorlatok tétjeit és szabályait, és úgy gondolja, hogy a többiek sem teszik ezt. Azt, hogy adott társas cselekvéshelyzetben ki miként járhat el, elsősorban a rendelkezésre álló tőkék jelölik ki. Ezek a paraméterek jelölik ki az interakciók keretét is: ezek alapján dől el, hogy alá-fölérendeltségi viszonyba rendeződnek, egymással konfrontálódnak vagy éppen egymást figyelmen kívül hagyják-e a cselekvők.

¹⁵ Ezen a ponton *A modernizáció ingája* „hálózati inkompatibilitás” fogalmára utalhatunk, ami párhuzamba állítható a fentiekben azonosított integrációs logikák közti inkompatibilitással (Sik 2012: 306). Ahogy a cselekvéskoordináció koordinációjának és az autonómia kialakulásának könyvben kidolgozott példái mutatják, az ilyen típusú koordinációk sikere rendkívül sok előfeltételtől függ.

A reflexív integrációs logikához igazodó cselekvő számára a valóság értelmezése alapvetően problematikus. Sem a saját identitása, sem a rendelkezésre álló világképek, sem a társadalmi viszonyok nem maguktól értetődőek számára. Ebből felfokozott egyéni és társas reflexivitás következik, aminek következményeként sem stabil rutinok, sem automatizált mechanizmusok révén szervezett intézmények nem tudnak kialakulni. Az életvilág nyitott marad a kritikára, az intézmények pedig partnerré válnak az interakcióban és a reflexióban. Attól függően, hogy a reflexivitás mennyire radikális, egyrészt az ontológiai biztonság hiányából fakadó szorongás állandósul, másrészt az együtt-cselekvés esélye csökken. A reflexív integrációs logika szerint eljáró cselekvő társaira és a közös cselekvés kereteire egyaránt úgy tekint, mint ami nyitott az egyéni és a közös mérlegelésre. Abból kiindulva, hogy számára mindezek kérdésesek, társaitól is azt várja el, hogy készek legyenek az egyéni és közös reflexióra, melyekben végső soron kialakításra kerülnek az interakciók keretei.

A kibernetikai integrációs logikához igazodó cselekvő számára a valóság értelmezése alapvetően irreleváns. E cselekvő lemond az egyéni értelemadásról, és ehelyett az információs hálózatok által folyamatosan közvetített ingerektől várja a cselekvések valós idejű meghatározását, vagyis a célok, motivációk és eszközök kijelölését. Ez a cselekvőperspektíva felfüggeszti a cselekvő – akár dogmatikus, akár reflexív – intencionalitását, és felváltja azt egy technikailag közvetített kollektív tudattal. A kibernetikai integrációs logika szerint eljáró cselekvő abból indul ki, hogy társai is hozzá hasonlóan hozzá vannak kapcsolódva az információs hálózatokhoz. A közös cselekvés lehetősége ebben a konstellációban egyazon hálózathoz való kapcsolódásból fakad.

A különböző integrációs logikákhoz igazodó cselekvők várakozáshorizontjainak rövid jellemzése alapján belátható, hogy ezek inkompatibilisek egymással. Egy konzerváló, egy reflexív és egy kibernetikai integrációs logika szerint eljáró ágens különböző hozzáállást feltételez társairól, ami rendkívül megnehezíti a cselekvési szférák közti átjárást. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy el is lehetetlenítené. Az illuzórikus, természetesként elfogadott értelem, a folyamatos kritikai reflexió tárgyává tett értelem és az értelemről való lemondás mellett, hogy kölcsönösen egymás ellentétei, egyúttal egymás határai is. Ennek megfelelően az általuk meghatározott cselekvők közti interakcióban, két alternatíva valósulhat meg. A cselekvők, amennyiben sajátjuk ellentétéként tekintenek az alternatív integrációs logikára, megpróbálhatják sajátjukat ráerőltetni társukra. Amennyiben viszont sajátjuk határáként tekintenek az alternatív integrációs logikára, úgy kísérletet tehetnek sajátjuk átalakítására. Az első alternatíva adott integrációs logika „gyarmatosításaként” szükségszerűen hatalmi kényszerrel implicál. Továbbá potenciálisan ellehetetleníti – az ontológiai biztonság, emancipáció vagy adaptáció nélkülözhetetlen teljesítményeivel jellemezhető – cselekvési szférákat. Ezért ez jelöli ki az integrációs logikák közti interakciók patológikus formáját. A második alternatíva ezzel szemben, az adott integrációs logikák saját határaival való szembenézés formájában a tanulás lehetőségét rejti

magában. Továbbá lehetőséget teremt a különböző cselekvési szférák nem hatalmi szóval történő, és ebben az értelemben emancipatórikusnak tekinthető integrációjára.

Az integrációs logikák közti interakció patológikus kimenete a konzerváló várakozási horizontú cselekvés esetében azt jelenti, hogy saját dogmatikus illúzióit, vagyis az azok által kijelölt téteket és játékszabályokat megpróbálja ráerőltetni társára, domináns mezőpozícióba próbálva kerülni hozzá képest. A reflexív cselekvő vonatkozásában ez a gyarmatosítás a reflexió korlátozásában érhető tetten, vagyis – a tudat reflexivitását és a kommunikáció racionalitását egyaránt beszűkítő – megkérdőjelezhetetlen, dogmatikus értelmezések kijelölésében. A kibernetikai cselekvő vonatkozásában pedig az információs hálózatokhoz való csatlakozás korlátozásában, és ezáltal az információ logikájának lehatárolásában, valamint tartalmi keretezésben mutatkozik meg. A reflexív várakozási horizontú cselekvő esetében az interakció patológikus kimenetét a reflexió másakra való ráerőltetése fejezi ki. A konzerváló cselekvő vonatkozásában ez a gyarmatosítás az illúziók szétzilálásában, és ebből fakadóan az ontológiai biztonság felszámolásában érhető tetten. A kibernetikai cselekvő vonatkozásában pedig az információs hálózatokról való leválasztásban, és ebből fakadóan a hatékony, széleskörű integráció felszámolásában. Végül a kibernetikai várakozási horizontú cselekvő esetében az interakciók patológikus kimenetét az eldologiasítás fogalmával írhatjuk le. A konzerváló cselekvő esetében ez az illúziók információra cserélését és ezáltal hatályon kívül helyezését, továbbá ebből fakadóan az ontológiai biztonság veszélyeztetését jelenti. A reflexív cselekvő esetében pedig az önmaga és környezete monitorozásához és értelmezéséhez szükséges tér felszámolását.

A különböző integrációs logikák szerint eljáró cselekvők interakciójának emancipatórikus kimenete a konzerváló várakozási horizontú cselekvő esetében az illúziók abszolút érvényének megkérdőjelezéseként jellemezhető. A reflexív cselekvő vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a hagyományba beépül az önreflexió, és kritika mozzanata. Ahhoz, hogy ez ne vezessen egyúttal a hagyomány felszámolásához, egy erre specializálódott illúzió és mező révén nyílik lehetőség. A kibernetikai cselekvő vonatkozásában pedig azt jelenti, hogy az illúziót részben információvá alakítják, ezáltal tartalmában megőrzik, ugyanakkor formájában megreformálják. A reflexív várakozási horizontú cselekvők esetében az emancipatórikus interakció lehetőségét a reflexió önkorlátozása, illetve új formáinak kikísérletezése rejti magában. A konzerváló cselekvők vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a reflexív cselekvő elfogadja a jelentések, illetve cselekvéshelyzetek azon körét, amit kivon a kritikai vizsgálat hatálya alól.¹⁶ A kibernetikai cselekvők vonatkozásában pedig azt, hogy az információs hálóza-

¹⁶ Korábban az identitás és az autonómia kérdései kapcsán tettem kísérletet a kritika hatálya alá nem vonható dogmatikus jelentések azonosítására (Sik 2009, 2012).

tokra is megpróbál kiterjedni, törekedve a reflexió olyan, új formáinak kifejlesztésére, melyek az információ kritikáját teszik lehetővé. Végül a kibernetikai várakozási horizontú cselekvők esetében az emancipatórikus interakció lehetőségét pedig a kiterjedés önkorlátozása, illetve az információ átalakítása rejti magában. A konzerváló cselekvő vonatkozásában ez az illúziók terének szabadon hagyásában és a hagyomány információvá alakításában fejeződik ki. A reflexív cselekvő vonatkozásában pedig a kritika terének tiszteletben tartásában, valamint információkritikában.

A klasszikus és késő modernitás egymásra rétegződése következtében előálló integrációs logikák, valamint az általuk kijelölt cselekvési terek közti interakciók modernizációs dinamikájának, valamint patológus és emancipatórikus potenciáljainak következtetéseit az alábbi táblázat foglalja össze:

2. táblázat. A rétegzett modernitás tendenciái

	modernizációs dinamika	patológiák	emancipatórikus potenciál
konzerváló integráció szférája	tőkékért folyó küzdelem, elleplezett egyenlőtlenségek újratermelődése	egyenlőtlenségek, reflexív potenciál hiánya, információ logika hiánya	ontológiai biztonság, integráltság, eldologiasítás alacsony foka
reflexív integráció szférája	reflexivitás növekedése, racionalizálódás	dezintegráció, ontológiai bizonytalanság, értelem-problematika, információ hatékonyságának hiánya	kritikai reflexivitás, autonómia, szabad identitás konstrukció, eldologiasítás alacsony foka
kibernetikai integráció szférája	másodrendű és funkcionális differenciálódás, globális információs hálózat kiépülése	eldologiasítás, reflexív potenciál hiánya, ontológiai bizonytalanság	integráltság, adaptív potenciál, egyenlőtlenség alacsony foka
konzerváló-reflexív interakció	különböző cselekvési szférák „metaintegrációja” vagy izolációja	reflexió korlátozása, hagyományok szétzilálása	a reflexió hagyománya, a reflexió határmegvonása
konzerváló-kibernetikai interakció		információs hálózathoz való csatlakozás korlátozása, illúziók információra cserélése	illúzió információvá alakítása, hagyomány terének információtól való védelme
reflexív-kibernetikai interakció		információs hálózathoz való csatlakozás korlátozása, reflexió terének felszámolása	információkritika, reflexió terének információtól való védelme

Áttekintve késő és klasszikus modernitás egymásra rétegződésének patológus és emancipatórikus vonásait, megállapítható, hogy a különböző integrációs logikák egymás komplementerei és ebből fakadóan messzemenőig egymásra vannak utalva. Az egyes típusra jellemző patológiák csakis a többi típus segítségével orvosolhatók: az egyenlőtlenségek a reflexivitás és az információs hálózatok segítségével csökkenthetők, a dezintegráció az illúziókkal és az információs hálózatokkal ellensúlyozható, az eldologiasítás pedig a reflektált vagy dogmatikus értelemadással kezelhető. A konzerváló, reflexív és kibernetikai integráció által meghatározott cselekvési terek egymásra utaltsága

világítja meg a különböző integrációs logikák szerint eljáró cselekvők interakcióinak jelentőségét. Abból fakadóan, hogy a modernitás különböző rétegei rejtik magukban a kulcsot egymás problémáihoz, az együttműködésük lehetőségére vonatkozó kérdés alapvető fontosságúvá válik. Hiszen pontosan az együttműködési helyzetekben nyílik lehetőség arra, hogy a cselekvők egymás patológiái számára emancipatórikus horizontot nyissanak.

Ebben az értelemben a rétegzett modernitás egésze szempontjából kitüntetettnek tekinthető a konzerváló, a reflexív és a kibernetikai integráció által meghatározott cselekvési terek összehangolása, vagyis egyfajta „metaintegráció” megvalósítása. Abban az esetben, ha ez sikeres, egyfelől fennmaradhatnak a különböző integrációs logikák, és elláthatják azokat a nélkülözhetetlen funkciókat, melyek csak rájuk jellemzőek. Másfelől lehetőség nyílik arra is, hogy a különböző integrációs logikákhoz igazodó cselekvők tanuljanak egymástól, és felismerve határaikat és határátlépéseik veszélyét, emancipálódnak, vagyis saját szférájuk patologikus tendenciáit ellensúlyozzák. Abban az esetben, ha ez sikertelen, a különböző integrációs logikák gyarmatosítják egymást. Ekkor fennáll a veszélye a nélkülözhetetlen funkciók kielégítetlenségének, a létező patológiák kontrollálatlan terjedésének, és újak megjelenésének.

A különböző cselekvési szférák metaintegrációjának kérdése ilyenformán a rétegzett modernitás specifikus problémahorizontját jelöli ki. Amennyiben e sajátos integrációs kihívást sikerül megoldani, úgy egyúttal a fennálló patológiák emancipációjára is lehetőség nyílik. Amennyiben viszont nem, úgy a fennálló patológiák súlyosbodására számíthatunk. Természetesen az, hogy a modernizációs logikák dinamikája pontosan miként alakul, társadalomról társadalomra és időben egyaránt változik. E kérdés ennek megfelelően elméleti szinten nem tisztázható, csakis egy térben és időben azonosított társadalom empirikus elemzésével. A tanulmány folytatásában erre teszek kísérletet: a rendszerváltás utáni magyar társadalom példáján keresztül mutatom be a rétegzett modernitás kritikai elméletét működés közben, felvázolva napjaink magyar társadalmának kordiagnózisát.

HIVATKOZÁSOK

- Beck, U. – Giddens, A. – Lash, S. (1994) *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. (1980) *La distinction*. Paris: Gallimard
- Bourdieu, P. (1990) *The logic of practice*. (trans. Nice, R.) Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2002) *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről* (ford. Berkovits B.) Budapest: Napvilág.
- Habermas, J. (2001) Morális tudat és kommunikatív cselekvés (ford. Felkai G). In Felkai Gábor (szerk.) *A kommunikatív etika*. Budapest: Új Mandátum.
- Habermas, J. (2011) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Lash, S. (1999) *Another Modernity. A Different Rationality*. Oxford: Blackwell.
- Lash, S. (2002) *Critique of Information*. London: Sage.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Rényi Á. – Sik D. – Takács E. (2014) Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. *Szociológiai Szemle* 3 (megjelenés alatt).
- Schütz, A. (1974) *The structures of the life-world*. (Trans. Zaner, R. M. – Engelhardt, H. T.) London: Heinemann.
- Sik D. (2009) A kommunikatív ész kritikája – kommunikatív cselekvés és személyes identitás. *Szociológiai Szemle* 2009/3, 43–63.
- Sik D. (2012) *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlatja*. Budapest: ELTE – Eötvös.
- Sik D. (2013a) Giddens modernitáselmélete: identitás és intimitás. *Replika* 1. (82.) 131–144.
- Sik D. (2013b) Giddens modernizációelmélete: Intézményi átalakulás és politikai praxis. *Replika* 1. (82.) 97–112.
- Sik D. (2013c) Giddens társadalomelmélete. In *Társadalomkutatás* 1, 55–71.
- Sik D. (2013d) Lash modernitáselmélete. *Jel-kép* 4.